אוֹצַר הַחַיִּים

כי חיים הם למצאיהם
(משלי ד׳, כ״ב.)

ירחון לתורת ישראל ולדברי ימי חייו.

מחירו לשנה	ערוך בידי	האדרסה להמערכת
שני דולרים	הרב חיים יהודה עהרענרייך	Humenné Cechoslowakia.

שנה שמינית — הומעננע אדר א״ב תרצ״ב — מחברת ו

OZAR HACHAIM

Abhandlungen über Wissenschaft
und Geschichte des Judentums.
Redacteur:
Rabbiner CH. L. EHRENREICH.

1932

VIII. Jahrg. . Humenné, Adar 1-2 5692. 6 Heft

התוכן:

Buchdruckerei Leopold Glanc, Turna nad Bodvou, Slovensko.

מביע אני בשמי ובשם מערכת ירחוני את רגשי השתתפותנו בצערו של הנגיד המפואר והנכבד מר **מרדכי הערשקאָוויטש** נ״י אבי״ בניו־יורק המתאבל על מות אביו הנגיד והקצין המפורסם ביראתו וצדקתו מר **אברהם הערשקאָוויטש** זצ״ל שנפטר בכ״ה **טבת תרצ״ב**. בשיבת ציון תמצא נוחם.

כמו כן אנו משתתפים בצער ידידנו הה״ג רבי **משה קלאפּטר** נ״י על הלקח מעליו בנו מר **יצחק** ע״ה ביום **י״ד מר־חשון תרצ״ב**. בעבודתו הגדולה להרמת קרן התורה ימצא תנחומים.

הרב חיים יהודה עהרענרייך העורך

ב״ה

פרס א׳ לחותמי „אוצר החיים״ !!!

החותמים ששלמו והמודדים במשלוח דמי החתימה מקבלים את 10 ספרים שיצאו לאור על ידי העורך הרב חיים יהודה עהרענרייך במחיר זול מאוד רק בעד **5 דולרים עם המשלות.**

ואלה הספרים שי״ל ע״י:

1) ספר הפרדם לרש״י ז״ל
2) פירוש י״ג מדות לרבינו סעדיה גאון ז״ל
3) ספר אבודרהם השלם ח״א
4) ספר מנהגים לרבי אברהם קלויזנער ז״ל
5) תשובות הגאונים מן הגניזה
6) חפץ ה׳ לאור החיים ז״ל
7) מנחת קנאות למהר״ץ חיות ז״ל
8) כתבי רבי עזריקם ספרא
9) שיטה מקובצת למסכת ביצה
10) ספר התמיד לרבינו ראובן בן חיים ז״ל

פרס ב׳ לחותמי ה„אוצר החיים״ !!!

כל כרכי „אוצר החיים״ שיצאו לאור עד היום (תרפ״ה—תרצ״א 7 כרכים) רק בעד **6 דולרים עם המשלות.**

מצטרף אני אל המברכים של החכמים הנעלים והמפורסמים בבית ספרותנו מהר״ימ גוטמן ברסלוי. מהר״א אפטוביצר וינה להג יובל הששים שלהם. יזכו להגדיל תורת ישראל עוד ימים רבים.

הרב חיים יהודה עהרענרייך העורך

הרב חיים יהודה עהרענרייך

שמן למאור.

(להופעת החלק השלישי של הספר „מנורת המאור" לר"י בן אלנקאוה [1])

„אין לך אדם שאין לו שעה" [2] — גם לרבי ישראל בן יוסף בן אלנקאוה הגיעה שעתו ישאיר אור תורתו על פני כל הארץ, על ידי גואלו רבי הלל גרשם המכונה הימן ענעלאו. ואשרי לו כי נפל גורלו ביד רבי ענעלאו — ביד האדם הגדול והנכבד הזה, אשר חבה יתירה נודעת לו לספרותנו העתיקה והחדישה, ויש לו מרץ והרצון לעבד עבודה באהל התורה והחכמה, ואינו נרתע מפני כל עבודה קשה — כי על כן יש תקוה שנזכה מהר לראות אור כל הנרות של „מנורת המאור". כי לולא ענעלאו אין אני יודע מי שימסר את נפשו לגשת להוצאת חבור בן כמה אלפים דפים...

ואלו לא הוציא ענעלאו את חבורו הגדול של ר"י אלנקאוה אלא כמו שהוא — דיינו. על אחת כמה וכמה עלינו להודות לו כי הוציא מתחת ידו דבר מתוקן ומקובל ליד החוקרים — בהארת המקורות ומראה מקומות מן התנ"ך ושני התלמודים והמדרשים, מהספרות הרבנית של ימי הבינים עד האחרון שבאחרונים; בצרוף הערות והידושים וביאורים. ולא עוד אלא שיש לומר בלי שום גוזמה: מלא ענעלאו את תפקידו בהצלחה יתירה — עד שלא הניח מקום להתגדר בו.

וברכה בפני עצמה היא הפתיחה — שבה פותח ענעלאו כל חלק על תכנו ומהותו של הספר לר"י אלנקאוה. אמנם דא־עקא כי כל הפתיחה כתובה — באנגלית. וכבר שפכתי שיחי במקום אחר — על אלה המשפיעים אור תורתם בילדי נכרים...

ואמרתי כדאי הם דברי ענעלאו בפתיחתו הנעלה להלק השלישי — לתרגם לעברית, למען יהנו מפרי־רוחו גם אלו שפרשתו סתומה לפניהם. והננו נותן בזה בסקירה קצרה — במועט המחזיק מרובה — תוכן הפתיחה המכילה ט"ו פרקים.

* * *

ראש דברי ענעלאו — בפרק א"ו — על הדת והמוסר. לדעת קנט: „דת ומוסר צריכים ללכת שניהם יחדיו, והמתפלספים הקדמונים לא ידעו זאת". אבל חכמי העם היהודי ידעו כי אחים תואמים הם. ועל כן הכמת המוסר בבית המדרש היהודי חלק הוא לחכמת האלוקית.

---

1) ספר מנורת המאור לרבי ישראל בן יוסף בן אלנקאוה זצוק"ל. יצ"ל מכתב יד ישן עם מבוא והערות ע"י הלל גרשם המכונה הימן ענעלאו. חלק ג הפרק השלישי עד הפרק השמיני בענין התשובה, הענוה, תלמוד תורה, המצות, גמילות חסדים, כבוד שבתות וימים טובים. ניו־יורק הוצאת בלוך תרצ"א 629–59 עמודים (עם פוטוגרפיות) 8°. [את החלק הראשון ראה אוצר החיים תרפ"ט עמוד 213, את החלק השני אוצר החיים תרצ"א עמוד 80, 141.]

2) אבות פ"ד, מ"ג.

חזוק הראשון לדבר זה נמצא בתנ"ך: מהחל ועד כלה יראו לנו ספרים האלה כי תכלית יראת אלקים ומעשהו — הם חיי־המוסר, והשלמת מוסרית היא מדה להתרוממות דתית.

המסורה המוסרית הזאת לקחו למו מורי היהדות, וביניהם גם אלה אשר באו במגע אל עולם הזה. פילון היהודי אמר: „הימצא ה' בית נכו לכבודו כנשמה טהורה בעלת יפי מוסר"?

גם עקר התלמוד לשמור על ההשגה המוס־ית היהודית. שני טפוסים יש בתלמוד: הלכה ואגדה. רגילים אנחנו לכנות את הראשון חלק החקי והשני המוסרי, ובאמת גם ההלכה חדורה בתכלית המוסרית כמו האגדה. (ראה בלוך, אטהיק אין דער הלכה, בודפסט 1886; גינזבורג, מקומה של הלכה בחכמת ישראל, ירושלם 1931).

גם הגאונים עסקו במצב המוסרי, ביחוד הדגישו בתשובותיהם על טהרת המשפחה, על הצדק בעניני מסחר וקנין ועל קדושת השבועה. ר' אחאי בספרו „שאילתות" לא לבד בהלכות תשובה, צדקה וכאלה, אלא גם בעסקו בדיני השבת יזכור מעניני המוסר. את הספר „הלכות גדולות" מתחיל מחברו ביראת ה' ומסיים בהלכות דרך־ארץ, הנובעים מתוך כללי המוסר. בספר „שמושא רבה", העוסק בהלכות תפילין, כתוב, כי לא יניח תפילין רק מי שהשיג כבר מדרגה נכונה בחנוך הדתי. ובתקופת הגאונים חברו הרבה ספרי מדרש — להשתדל בחנוך עמנו במוסרית. ובסוף התקופה הזאת חבר רס"ג את הספר „אמונות ודעות", אשר בו יתפסו את מקום־המרכז חיים המוסריים והנצרך להם בהקדם. וכמוהו עסקו במדה זו כל הבאים אחריו. ואבן־צדיק אומר: „תכלית הפלוסופיה לדעת את הבורא, פריה: להגיע את ההוגה בה להדמות אל הבורא י"ש במדות־מוסריות".

אחר תקופת הגאונים התרחבה גלות אירופה, מרכזים חדשים נוסדו — וספרות המוסר „רחבה ונסבה", טעם לזאת אומר ענעלאו:

התלמוד הוקשה מאוד להמון־העם, וגם ההדרכה אשר בה למדו את התלמוד בלתי מסוגל היה, כי יסגלו אותו; שנית, תורת המדות והמוסר בתלמוד איננה מסודרה בשטה; שלישית, הרדיפות והלחצים דרשו חזוק האמונה וכחות המוסריים; ורביעית, חכמי העמים וספריהם עוררו את חכמי ישראל לחבר כמוהם וגם לתרגם את ספריהם בתורת המדות והמוסר.

בכלל המחברים אשר כתבו בתורת המוסר חברו ספריהם בצורות שונות. יש חבר ספר על פרט מפרטי המוסר, ויש על הכלל, ויש נגש אל הענין מהשקפת המסורת היהודית, ויש מהשקפת הפלוסופיה. יש הכתוב בשירים ויש בפרוזי. יש כתב הגיונותיו בצורת פירוש על התורה, על נ"ך, ויש על אגדות התלמוד וביחוד על פרקי אבות. וכולם נתכונו לדבר אחד: להזק רוח המוסר בקרב העם היהודי.

עוד טרם חבר רבי ישראל בן אלנקאוה את ספרו „מנורת המאור", כבר חבר חלק גדול לספרות המוסר בכל אירופה. הספר „חובות הלבבות" לר' בחיי (במאה הי"א) תרגם במאה הי"ב לעברית ע"י ר"י אבן תבון. בתחילת המאה הי"ג כתב ר"י בן שמואל ברגנשבורג את ספר החסידים. תלמידו ר' אליעזר בוואָרמס חבר ספר הרוקח וסדרי תשובה וסגופים. בזמנו חי ר' אביגדור בן אליהו הכהן בוינה, הוא כתב שערי המוסר, הנשאר בכ"י בווטיקן. בזמן ההוא חבר „ספר הישר" אשר

יהסוהו בטעות לר"ת, לר"י גירונדי, לר' זכריה היוני. ר' יהיאל בן ר' יקותיאל, ממשפחת ענוים, חבר „מעלות המדות"; ר' ברכיה בר נטרונאי הנקדן בצרפת הדרומית חבר את „משלי שועלים". כמה שנים אחריו חבר הרלב"ג חבורו על התורה, והוא כתב „התורה משתדלת להשלים את הדת במוסר ובהשכל". ממחבר בלתי נודע חבר בזמן ההוא הספר „ארחות חיים".

בעיר טולידא במקום מולדת א ל נ ק א ו ה, חזקה מאוד מסורת המוסר. פה כתב ר' אברהם אבן דוד — במאה הי"ב -- את ספרו „אמונה רמה". בו הראה „כי כל המעלות המוסריות אשר דברו בהן חכמי המוסר נמצאות בתורה בפנים יותר משכללים". פה הי ר' יונה בן אברהם גירונדי, הוא כתב הספר „שערי תשובה", „חיי עולם" פרושיו לפרקי אבות ולספר משלי. פה הרביץ תורה ר' אשר בר יהיאל ואהריו בנו ר' יעקב. צוואותיהם נתפרסמו באפן בלתי־רגיל. פה הי תלמיד הרא"ש ר' ישראל בן ר' יוסף כותב פרוש ערבי למסכת אבות. גם נודעו פעולות ר' בחיי בן אשר אשר כתב פרושו לתורה מלא תכלית המוסר. פה נולד דון יוסף אבן שושן מחבר פרוש מפורסם על אבות. בדורו של א ל נ ק א ו ה נודע בשערים ר' מנחם בן זרח מחבר הספר „צדה לדרך".

בכל זאת קמה דרוש עצומה לספרי מוסר. את הספרים הישנים לא יכלו להשיג, כי בזמן הגזירות נשמדו הרבה ספרים. בדור הזה קם ר' י ש ר א ל ב ן א ל נ ק א ו ה להזק את שלמות־המוסריה. הוא חפץ לתת ספר אשר יקל להמון־העם להשיג את דבריו על ידי כי שלב אל תוכו עניני חיים הדתיים. לר"י ברור היה כי עקר הנושא בדת היהודית הם חיים המוסריים. על כן רוב חבורו עוסק במראות החיים, בארך מופלג — אבל גם בעסקו בדינים ומנהגים, נראה השגתו כי גם במהותם עניני־מוסריהם אמצעיים לקדש את החיים.

ר"י א ל נ ק א ו ה לא הסתפק להביא לחמו מתלמוד בבלי לחוד, אלא גם בתלמוד ירושלמי ובמדרשים הפש, וגם בספרי הפילוסופים המדברים בעניני מוסר. מזכיר הוא הרבה מסורות ומנהגי עיר מולדתו טולידו (טוליטולא).

אחד ממקורותיו הוא ס פ ר ה ז ה ר. ספר זה הוא מלא רעיונות על מקור העולם, אופן הבריאה, תכונת האלקות, החיים בלתי־גשמיים, אשר באו אל היהדות מן החוץ או התפתחו בקרבו. אבל בלעדי שאלות של המיטפיזיקא, נמצא בזהר גם עסק המסתורים של מוסר ורוהנית, ביחוד במקום שהזהר עוסק בחיי האדם על פני האדמה — ורעיונו העקרי כי לכל נמצא למטה נמצא אחר למעלה. והכחות אשר מלמעלה לא ינועו רק בבוא רוח תנועה בכוחות אשר למטה. ומן הרעיון הזה מטעים הזהר את ערך המצוות והחובות על פני פנימותם. הזהר מבדיל ג' השגות במצוות ובדברי תורה בכלל. א) השגה מקפיה, ב) השגה פנימית, ג) השגה העליונה, המהותית. אין ענין פילוסופיה או מוסרי — אומר נ ו י מ ר ק — אשר לא יתעסק בו הזהר.

זאת אשר הניע את ר"י א ל נ ק א ו ה להזכיר תמיד מן הזהר. אבל לא בשם זה כי אם בשם „מ ד ר ש י ה י א ו ר". ולא בשפה ארמית של הזהר כי אם בעברית, כפי שתרגם ר"י א ל נ ק א ו ה בעצמו.

אני בלי־כון — כ ו ת ב ע נ ע ל א ו בפרק ז' — השגתי לזאת ההשגה.

ראשונה חשבתי שנמצא איזה מדרש בשם „יהי אור", כתוב עברית, והזהר הוציא ממנו. הנה כל הקורא בזהר בשים־לב יראה כי הוציא הרבה מספרים אשר

קדמו לו למשל ספר הנסתרות, ספר דאדם קדמאה, ספר חנוך, ס׳ המלך שלמה, ס הקוסמים, ס׳ חכמת בני קדם, ס׳ אגדתא דבי רב, ס׳ דר׳ המנונא סבא, ומלבד זאת עוד מקורות אחרות — וא״כ האם לא נוכל לדמות כי היה גם ספר נקרא „יהי אור" אשר היה למקור להזהר?

אבל הזנחתי השערה זאת. הסבות: א) לא מצאתי את מדרש „יהי אור" מוזכר בשום ספר, לא לפני הזהר ולא לאחריו. הן אמת כי גם מדרש השכם, ס׳ מי השילוח וס׳ חפת אליהו נאבדו, עכ״פ שמותיהם נשארו לזכרון. אבל הספר „יהי אור" לא נזכר רק ב„מנורת המאור" של ר״י אלנקאוה. ב) בכל מקום שר״י אלנקאוה מזכיר מאמרים בשפה ארמית תמיד מתאים את לשון־הזהר. אמנם לפעמים נוסחו שונה אבל היפלא זה בחבור, כמו הזהר, אשר עדיין לא יצא בהוצאה מדויקה? ג) ר״י אלנקאוה מזכיר מן הספר „ספרא דאגדתא דבי רב", ספר המוזכר רק בזהר. ד) הנה מאמר של מדרש „יהי אור" אשר נמצא במנורת המאור שתי פעמים, וזה מעשה של ר׳ אבא שפגש באיש שנצול בחרבה דרך נס שתי פעמים (ראה במנורת המאור ח״ג ע׳ 68 ש׳ 14 ובהערה שם.). ובשני מקומות מספר המעשה בסגנון אחר. ולו העתיק ר״י אלנקאוה את המעשה מאיזה מדרש, כי אז העתיקו בשני המקומות באותו לשון — אבל אם העתיקו מן הזהר מובן כי בפעם שנית תרגם באופן אחר מאשר תרגם בפעם הראשון כדרך המתרגמים.

ספורי הזהר משכו מאוד את לבב ר״י אלנקאוה. יש בהם רומנטיציזם, אהבת־רעים, אהבת הלומד ואהבת האנושית ודרך ארץ, ורוח המקרה. המסלה בפתח עינים תופסת מקום רב, בכל יפיה והפתעותיה. גבורי הספורים הם תמיד נוסעים — ברגל — והם מעננים את חביריהם במלים על אדות יפי התורה, התבל, מסתרי השמים. ופוגשים המה באנשים פשוטים, נוטים אזנם לשמוע דבריהם, ומוציאים תבונה רבה מפי אלה פשוטי־העם, אשר יעירו אותם לדמעות. הספורים הללו ברמזם על ערים וסבובות בארץ הגליל, יעידו כי נתחברו בארץ־ישראל.

בפרקים ח־ג נותן לנו ענעלאו את תוכנו של הספר לר״י אלנקאוה אשר לפנינו, באופן שאף הקורא שאינו יכול לעבור על כל הספר בפנים תהיה לו האפשרות לידע את תוכנו בעזרת הרצאתו.

המחבר הקדיש — אומר ענעלאו — פרקו הראשון לצדקה ולגמ״ח, את השני לתפלה ואת השלישי לתשובה. בפרק הזה מגדיל הוא את ערך התשובה. כאשר תגיע לאדם צרה תוגה ידע כי זאת רמז לתשובה. הוא ידבר בשני מיני יסורים של אהבה ושל עונש. הצדיק צריך לדעת, להבין ולסבול את היסורים הבאים מאהבה. מונה הוא שבעה דברים שבעל־תשובה צריך לדעת אותם. לתשובה ארבעה יסודות, אשר לכל אחד חמשה חלקים. מונה הוא את הדברים המעכבים את התשובה, סימני תשובה ועוד.

בפרק הרביעי עוסק המחבר בענוה. הענוה מקור יראת ד׳ ומבוא לאהבתו. ארבעה סגולות לאיש ענו. הוא מונה הסבות אשר תסובבנה לסגל ענוה. גאוה הפך הענוה. הוא מונה עשתי־עשר מיני אנשים המתגאים. המחבר מביא הרבה משלים מדברי ימי עמנו, להראות כי אנשי המעלה בישראל הצטינו בענוה. הוא נותן עצות מעשיות איך להתנהג ולהנצל מן ענוה מגזמת.

פרק החמישי מקדש לתורה. החיים הדתיים הם לא לבד התרחקות מן דברים רעים, כי אם גם השתדלות בדברים רוחניים ועניני הנשמה. לזאת צריכים ללמוד התורה. הוא מבאר זמן עסק התורה. הלומד תורה ישתדל בד"א להשיג את מחיתה. החפץ להשיג ידיעת התורה צריך להסתגף ולמסור נפשו. השתדלות בתורה תהיה תכלית חיי־כל־איש. ולא די כי האדם ילמוד לעצמו, אלא צריך גם ללמד אחרים.

מלמוד התורה הולך המחבר הלאה אל קיום המצוות שהם חלק המעשי של התורה, ומשמשים המה להרים ולקדש את ההוד־המוסרי של החיים. הם מקדשים את חיי הפרט והכלל.

חלק גדול של פרק הששי עוסק בעניני אבלות וקבורה. גמילת־חסדים ענין הפרק השביעי. הפרק השמיני מקדיש לשמירת שבת אשר הוא הקשרים המחברים את ישראל לד'. אחד מחובות השיכים לשבת לבקר את ההורים ואת הקרובים. השבת תהיה מקדשת ללמוד התורה.

אמנם חבור הזה מעולם לא נדפס — אומר ענעלאו הלאה בפרק יד — בכל זאת היו חכמים אשר הכירו את הכ"י והועילו ממנו תועלת. הנה ר' יצחק אבוהב בספרו „מנורת המאור", הוא מושפע מר"י אלנקאוה והוציא הרבה מתוך חבורו. אחריו בא ר"א מווידאש שחבר ספר „ראשית חכמה", והרבה פרקים בו נעתקו־בשנוי מהבורו של ר"י אלנקאוה. ר' יודא אבן כלין חבר „ספר המוסר" אשר הוא קצור חבורנו.

אין ספק בעיני כי ר' יהודה אבן כלין לא חישב לחבר ספר ולהתהדר בו, רק לצרך עצמו או לבנו העתיק את „מנורת המאור" של ר"י אלנקאוה, ורק בן בנו ר' משה ב"ר אלעזר ן' כלין הדפיס את הספר כאלו היה של זקנו.

„ספר המוסר" לר' יהודה אבן כלין נדפס בקושטא שנת רצ"ז—1537, ובשנת ש"פ — 1620 נדפס בפראג ספר „לב טוב" בשפת אידיש המדוברת בימים ההם — ספר אשר נתפרסם בחוגי כל בני עמנו מדברי אידיש, ועד היום ימצא בבתי ההמון — והנה ספר הזה הוא תרגם וקצור של „ספר המוסר" שהזכרנו.

בדרך זאת — מסיים ענעלאו את פתיחתו — נתפרסם רוח בינת של ר"י אלנקאוה בקרב המוני בני־ישראל.

* * *

יותר ממה שקראתי לפניכם כתב ענעלאו בפתיחתו — אני המלצתי רק בקצור את דבריו, ומזה תקיש על הכלל כלו, כי ראוים דבריו לתשומת לב מצד החוקרים והעוסקים במוסר־היהדות. גם הכינותי על גליון־הספר הרבה הערות והידושים אשר עלו ברעיוני מדי עסקי בו — אמנם מפני צמצום־מקום בירחוני כאן הנני אנוס לדאבון לבי לקבוע להם מקום אחר.

ברוך רבי ענעלאו שזכות נתגלגלה על ידו — וכבר אמרו חז"ל: „מגלגלין זכות על ידי זכאי". (שבת לב.) — להוציא מן מהשכים את ספרו של ר"י אלנקאוה ולעשותו מטעמים לאהבי מוסר ודעת. וברוך יהיה החובב ספרותנו והמלומד הגדול הזה לגמור את כל העבודה הקשה אשר לקח עליו, שיזכה להוציא לאור את ה„מנורת המאור" לר"י אלנקאוה עד תומו — לכבוד ולתפארת לכל בית ישראל.

פירורים.

מאת בנימין דע פריס, אמשטרדם.

לזכר נשמת מו"ר הגאון הרב אריה ליבוש וואגנה [וואגינאר] זצ"ל, שהלך לעולמו ביום ט' סיון תר"ץ. חקירות קטנות אחדות על פי דרך־למודו.

לצורתן הקדומה של אי־אלו הלכות.

א.

ידועה היא המשנה בפרק א' מ"נ של מסכת מגילה (דף ו:): „קראו את המגילה באדר הראשון ונתעברה השנה קורין אותה באדר שני, אין בין אדר הראשון לאדר השני אלא קריאת המגילה ומתנות לאביונים". וכבר נתחבטו הראשונים בפירושה של משנה זו שהרי בהשקפה ראשונה כבר ניכר הקושי שיש בנוגע לקשר בי הרישא והסיפא (כנראה גם הסוגיא בירושלמי בתחלת הגמרא מסתובבת על קוטב זה). יש חושבים (כמו רש"י והרא"ש, ועיין ג"כ בהגהות מיימ' הל' מגילה ב, יג ובר"ן) שהסיפא היא המשך הרישא, וכך פירושה: אם קראו המגילה ונתעברה השנה אז אין בין וכו' כלומר אף על פי שקראו צריכים לחזור ולקרוא, ונראה שבדרך זו הלכו ג"כ אמוראי בבל, ושכנגדם כמו הרמב"ם בפירוש המשניות שלו טוענים רישא אמר הדא וסיפא אמר חדא, כלומר הרישא מדבר בענין שקראו ואח"כ נתעברה והסיפא במקום שהכריזו כבר על העבור קודם י"ד של אדר הראשון. ויש נפקותא לענין הדין בין שני הפירושים האלה שהרי לפי הרא"ש במקום שידעו כבר מקודם אדר הראשון הוא בהודש שבט ומותר אפילו בהספד ובתענית ועיין ברא"ש.

והנה אמוראי בבל ג"כ נתקשו במשנה זו ובקשו למצוא אליבא דמאן נשנית והובאה ברייתא שבה נשנו דעות שונות אדות ענין זה, ולשון הברייתא כך היא: „קראו את המגילה באדר ראשון ונתעברה השנה קורין אותה באדר השני שכל מצות שנוהגות בשני נוהגות בראשון חוץ ממקרא מגילה (בכ"י ליתא עיין בד"ס) ר"א ברבי יוסי אומר אין קורין אותה באדר השני שכל מצות שנוהגות בשני נוהגות בראשון רשב"ג אומר משום רבי יוסי אף קורין אותה באדר השני שכל מצות שנוהגות בשני אין נוהגות בראשון ושוין בהספד ובתענית שאסורין בזה ובזה.

ואולם גם על ברייתא זו מתגבבות הקושיות (עיין ברשב"א ובריטב"א) שכן לשון „שכל מצות" אף לכתחלה להבא משמע ותחלת הברייתא בדיעבד משמע, ואף אם נניח שגירסת הכ"י היא הנכונה עדיין הקושיה על מקומה עומדת, וכמו כן קשה לשון רשב"ג „אף קורין" ויתר על כן מהו מובן המשפט „ושוין וכו'", וכלפי מי וכנגד מה מכוון? ומבלעדי זאת הרי עוד קושית הש"ס „רישב"ג היינו ת"ק"?

ברם קודם שנחקור את הדבר נציג כאן את החומר התנאי שנמצא בשאר המקורות. בתוספתא פרק א' של מסכת מגילה מובאה ג"כ ברייתא זו באי־אלו שנויים, הנרסאות משובשות, ולכאורה הגירסא היותר נכונה על פי ההשוואות כך היא: „קראו את המגילה באדר הראשון ונתעברה השנה קורין אותה (או צריכין

לקרותה) באדר השני ראב"י אומר משום ר' זכריה בן הקצב אין קורין אותה (אין צריכין לקרותה) באדר השני שכל מצוה שנוהגות באדר השני נוהגות באדר הראשון רשב"ג אומר משום ר' יוסי צריכין לקרותה באדר השני שכל מצות שנוהגות באדר השני אין נוהגות באדר הראשון חוץ מהספד ותענית שנוהגין בזה ובזה".

בירושלמי בגמרא על המשנה הזאת נמצא: „תני רבן שמעון בן גמליאל מצות הנוהגות באדר השני אין נוהגות באדר הראשון חוץ מן ההספד ומן התענית שהן שוין בזה ובזה". (וכמו כן בשקלים א, א).

ומן הצורך להעיר כי בתוספתא חסרה הצורה הסגנונית „אין בין אדר וכו'" בתור ראש ותחלה לשורה הארוכה של ה„אין בין", וידוע ומקובל הוא שצורה זו מראה על קדמות ההלכות והסדר שהיא ניתנה בתור סימן־הזכרון.

ועכשיו נתחיל לבאר הענין ולסלק על ידי כך הקושיות הישנות.

הנה כשנעבור בעין הודרת ובסקירה בקורתית על החומר מוכח כי בראשונה שתי פלוגתות בלתי־תלויות היו מתקימות שאחר־כך נתערבו ונשתלבו ביחד. על יסוד ההנחה שהשורה „אין בין" היא צורה עתיקה ביותר יש להחליט כי המשפט „אין בין אדר וכו'" הלכה בפני עצמה היתה, ומכוונת היתה כלפי השנים שידעו בהן מראש שתתעבר השנה, ואולם גם על העובדא שקראו את המגילה באדר הראשון ונתעברה השנה דנו בדורות התנאים. ברם מתוך הצורה המוחלטת של הברייתא בירושלמי ומתוך והסגנון ביתר הברייתות נראה שרשב"ג לא היה חולק על ראב"י אלא שחלק בשם ר' יוסי על ההלכה הקדומה של „אין בין", וכך היתה הצעת הפלוגתא ופירושה: אין בין אדר הראשון לאדר השני אלא קריאת המגילה ומתנות לאביונים (ז. א. כל המצות נוהגות כבר באדר הראשון כגון ד' פרשיות משתה ומשלוח מנות ואסור בהספד תענית חוץ ממקרא מגילה ומתנות לאביונים שהיא תלויה בקריאה כמו שיוצאת מתוך התוספתא והש"ס שעיני העניים מסתכלין בה.). רשב"ג אומר משום ר' יוסי מצות הנוהגות באדר השני אין נוהגות באדר הראשון חוץ מן הספד ותענית (ז. א. אין חיוב לעשות משתה וכו' באדר הראשון). ומסדר המשנה תפס להלכה את המשנה העתיקה והשמיט את דעתו של רשב"ג.

וכנראה שעל הענין השני היתה הפלוגתא באופן כזה: „קראו את המגילה ונתעברה השנה קורין אותה באדר השני ראב"י אומר משום ר' זכריה בן הקצב אין קורין אותה באדר השני". ומסדר המשנה תפס שוב את הדעה הראשונה להלכה.

ואולם בזמן אחרון — ואולי בבבל אם יש להניח שדבריו של ר' יוחנן בבבלי „ושניהם מקרא אחד דרשי" לא בפירוש נאמרו באותה הצורה כמו שמוכח קצת מהירושלמי שבו מנומק רק טעמו של התנא של המשנה — חשבו שהן פלוגתות תלויות זו בזו כמו במשנה ורצו לאחדן ולחברן לתוך חטיבה אחת והיה מן הצורך לקבוע את הות־דעתו של כל אחד ואחד מן התנאים גם על הענין השני בבחינת „מכללא איתמר" באופן כזה:

	א		ב
	קראו ואח"כ נתעברה		ידיעה מראש
ת"ק	החזרת הקריאה		אין בין — כל המצוות באדר א' חוץ ממ"מ
ראב"י	אין צריך לחזור	←———	כל המצוות בין בראשון בין בשני
רשב"ג	החזרת כל המצוות	———‹	כל המצוות באדר ב' חוץ מהספד ותענית

הסברא נותנת שראב"י שבענין א' פסק אין צריך לחזור ובכך חושב אדר הראשון לעיקר גם בנדון ב' היה פוסק שצריך לעשות הכל באדר ראשון ורק יש לחזור באדר שני שהרי סוף־סוף שם אדר עליו, והדין נותן שאין יכולים להסתפק בסעודה וכיוצא בזו שכן ומה במקום שבירת הדיוט פתוחה אינו דין שבירת רבך תהיה פתוחה וזקוקים לקרוא גם המגילה באדר השני.

וכמו כן בצדק יש להוציא המסקנה מתוך דבריו של רשב"ג שמחשיב ביותר את אדר השני בענין ב' שנחוצים לחזור את הכל בענין א'.

ומתוך כל זאת יש לשער שנתהוותה ברייתא שצורתה בכלל כך היתה: „קראו את המגילה באדר הראשון ונתעברה השנה קורין אותה באדר השני (שאין בין אדר הראשון לאדר שני אלא קריאת המגילה?) ראב"י אומר אין קורין אותה באדר השני שכל מצוות שנוהגית בשני נוהגות בראשון (על פי סגנונו של רשב"ג) רשב"ג אומר קורין אותה באדר השני שכל מצוות שנוהגות בשני אין נוהגות בראשון חוץ מהספד ותענית ששוין בזה ובזה". ובצורה כעין זו נמצאת גם כן בתוספתא.

אכן במשך הזמן נשתכללה הברייתא בסגנונה והשוו איבריה זו לזו — כדרך הברייתות בבבלי — וקבלה אותה הצורה־הבבלית שנמצאת בגמרא דילן וביחוד בא שנוי בדברי רשב"ג והוסיפו מלת „אף" בכדי להבליט את ההפרש בינו ובין הת"ק כמו שהרגישו בטוב טעמם אמוראי בבל, ובהיות שמן הצורך לדעת ג"כ את דעתם של האחרים בנוגע להספד ותענית בענין א' שנעשה לעיקר ברייתא זו (ושדווקא אצל רשב"ג הן עכשיו מיותרות, שהרי במקום שצריך לחזור על כל המצוות באדר ב' אסור הספד ותענית על אחת כמה וכמה), תפסו את המלים „ושוין בזה ובזה" במובן אחר לגמרי ונעשו התנאים לנושאי־המשפט — ז. א. שהם שוין בדין זה שאסורים בין בראשון בין בשני! (וראה ברש"י שדוחק בזה במ"כ, ובמלאכת שלמה מוסיף מלת „כלומר" וגם זה אינו מחוור). ועל ידי התפתחות זו נתפרק ראשה של השלשלת הארוכה של „אין בין" בתוספתא ונפסק הקישר בינה ובין מסכת מגילה. —

ברם מתנוצצת לפני ההשערה כי באמת גם בתוספתא הקדומה היתה נמצאת עוד ה„אין בין" ועדיין לא נתחברו שתי הפלוגתות לנוש אחד ושמתחלה כך היה הסדר: „קראו את המגילה ונתעברה השנה קורין אותה (אה, צריכין לקרותה) באדר השני ראב"י משום ר' זכריה בן הקצב אומר אין קורין אותה (אין צריכין לקרותה) באדר השני. אין בין אדר הראשון לאדר השני אלא קריאת המגילה ומתנות לאביונים רשב"ג בשם ר' יוסי אומר מצוות הנוהגות באדר השני אין נוהגות באדר הראשון חוץ מהספד ותענית שהן שוין בזה ובזה. „אין בין וכו'". ואחר כך השמיטו את ה„אין בין" והניחו את כל זאת על פי הברייתא בבבלי, והנוסחאות השונות וביחוד זו של כ"י ארפורט מניחות מקום להשערה זו. [אחרי שגמרתי וכתבתי הערה זו ראיתי שקדמני כבר בעיקר הדבר ביתר שאת פרופ. גינצבורג בספר־היובל להופמן במאמרו „לתולדות התפתחות המשנה" — אכן היות שבפרטים שונים באתי לידי תוצאה אחרת, בעיקר מפני שיש לו השקפה אחרת בנוגע ליחס הברייתות והתוספתא אל המשנה, חשבתי לנכון שלא להשמיט הערה זו, והכל שלא הרגשתי בזה מקודם.]

ב

בבבלי שבעות מ"ז: נמצא שקלא וטריא על המשנה „והחנוני על פנקסו וכו' הוא נשבע ונוטל והן נשבעין ונוטלין" בזאת הלשון: „תניא אמר רבי טורח

שבועה למה א"ל ר' חייא תנינא שניהם נשבעים ונוטלים מבעל הבית קבל מיניה או לא קבלה מיניה ת"ש דתנא רבי אומר פועלין נשבעין לחנוני ואם איתא לבעל הבית מיבעי ליה אמר רבא פועלין נשבעין לבעה"ב במעמד חנוני כי היכי דליכספו מיניה". פירושים שונים נכתבו על כונת שאלתו של רבי ואלה הן: א) פרש"י שכנראה היתה לו נוסחא אחרת במשנה וראה בשנויי נוסחאות במשניות דפוס ראם ובמלאכת שלמה שם. ב) פי' ר"י אבן מגאש. ג) המאור שלפי דעתו השאלה מכוונת כלפי הסיפא של המשנה. ד) פי' הראב"ד ומביאו בעל המלחמות שהלך אחריו הר"ן ועוד אחרים (ראה למשל הגהות הגאון הרב רבי דר. י. צ. רייננער ז"ל.)

הפירושים האלה מיוסדים ומבוססים הם על מהלך הסוגיא וביחוד על זה שבעלי הגמרא כסבורים היו להביא ראיה שרבי לא שנה את דעתו מתוך הברייתא „פועלין נשבעין לחנוני", לפי זה הבין רבי את ההלכה בזה האופן שהפועלים נפרעין מהחנוני בשבועה וישזה האחרון שוב נוטל בשבועה מבעל־הבית, והואיל וכך תמה רבי על השבועה האחרונה שלפי דעתו שלא מן הצורך היתה. ואז הוכיח לו ר' חייא מתוך מישנתו שכונת ההלכה היתה שגם הפועלים וגם החנוני נפרעים מבעל־הבית ובכן יש ויש צורך בשתי שבועות.

אמנם פירוש זה מסכים לסוגית התלמוד אבל לפי עניות דעתי כמה קושיות ישנן בדבר.

א) מתוך התוספתא והירושלמי יוצאת בעליל שפירושו של רבא בברייתא של „פועלין נשבעין לחנוני" הוא הנכון. בתוספתא שבועות פ"ו ה"ד: „רבי אומר אומר אני שאין הפועלין נשבעין אלא במעמד חנוני". בירושלמי על המשנה: „רבי אומר אומר אני שיהו אלו נשבעין בפני אלו מפני הבושה". מתוך מימרתו של רבא יוצאת שכנראה היתה עוד צורה יותר עתיקה של מאמר זה בעין זו: „רבי אומר אומר אני שאין הפועלים נשבעים אלא במעמד חנוני מפני הבושה". ב) אלו חזר רבי בפירושו הראשון של ההלכה הרי כונת המאמר הזה שמכיון ששני בעלי הדין צריכים להשבע ישבעו רק אלה בפני אלה בכדי שאחד מהם יודה על האמת ואז בטלה שבועה אחת. ואם כך הדבר הרי חזר רבי עוד פעם על שאלתו „טורח שבועה זו למה" לו תהיה בצורה אחרת. ג) יש לציין שאם כן הרי פעמים שהעיר רבי בתמיהה על הלכה אחת ולא עוד אלא שבפעם השניה מדגיש את תמיהתו ודעתו בהקדמת „אומר אני". ד) ושאין אנו מוצאים שום רמז לשאלתו הראשונה ביתר המקורות היינו תוספתא וירושלמי.

ולכן נראה לי ששתי הערותיו של רבי אחת הן וכך תמה ושואל: „טורח שבועה זו למה אומר אני שאין הפועלים נשבעים אלא במעמד חנוני מפני הבושה". וכך היתה כוונתו של רבי: מתוך דברי ההלכה „והוא נשבע ונוטל והן נשבעין ונוטלין" הבין כי שני הצדדים נשבעים איש בפני עצמו לבעל הבית, ועל זה התפלא ואמר: כל זה למה הרי בטח שתהיה אחת שבועת שקר, מוטב שישבעו אלו בפני אלו בכדי שאחד משניהם יודה על האמת. אז השיב לו ר' חייא שבאמת צורת ההלכה בתוך משנתו הוא היתה „שניהם נשבעים ונוטלים מבעל הבית" בהדגשת מלת „שניהם" היינו ביחד.

והנה מסדר התוספתא שהיתה לפניו ההלכה כגרסת רבי השמיט תשובת ר' חייא כמו מסדר הברייתא בירושלמי ועל ידי כך הושמט גם כן קריאת התמיהה „טורח

שבועה זו למה" שהיא מעוררת תשובה. אכן לבבל הגיעה הברייתא בצרוף תשובת ר' חייא אך בהשמטת סוף תמיהתו של רבי „אומר אני". והשמטה זו באה בישיבות בתור ברייתא מיוחדת בנוסחא משובשת כנראה בתור תוספת על המשנה. אמנם לרבא היתה ידועה בצורתה הנכונה.

ומפני שרוב חכמי בבל הכירו רק מאמרו של רבי „אומר אני" בצורה משובשת כזו נתהוה הפירוש המוטעה לפע"ד בקריאת התמיהה של רבי „טורח שבועה זו למה" ובתשובת ר' חייא.

באורי הלכות ביד החזקה של הרמב"ם.

א. בהלכות מאכלות אסורות פ"ז ה"יז כתב הרמב"ם: „אין מולחין חלבים עם הבשר וכו'". ובה"יט „וכל הדברים האלו אסור לעשותן ואם נעשו לא נאסר הבשר". מתוך הלכה זו יוצאת שהרמב"ם אינו מצריך אפילו קליפה אם מלחו חלבים עם בשר ביחד. אולם בפ"ט ה"יח כתב: „מליח שאינו נאכל מחמת מלחו הרי הוא כרותח". ולא באר את דעתו מהו אינו נאכל מחמת מלחו. ובפ"טו ה"לד פסק: „בשר נבילה מליח שנבלל עמו בשר שחוט הרי זה נאסר מפני שתמצית הנבלה נבלעת בגוף בשר השחוטה ואי אפשר לעמוד כאן לא על הטעם ולא על השיעור". והמקור להלכות האחרונות האלו ידוע. ראה חולין צז: הנהו אטמהתא וכו'; קיב.: רב מרי בר רחל וכו'. והנה הכ"מ כבר הרגיש בסתירה שישנה בין ההלכה בפ"ז ובין האחרונה. והשתדל לתרץ באופנים שונים. ולי היה נראה בהשקפה ראשונה לתרץ כך. שבפ"ז מיירו שמלחו גם החלבים וגם הבשר ביחד וסבר דאיידי דטרדי לפלוט לא בלעי אפילו הלב, ובפ"טו מדבר בנידון שרק הנבילה מליח ונבלל עם הטהור וכן מובן מתוך הסגנון והמשך. ואולם זה קצת קשה מפאת הסוגיא בדף קיג. דמיתיבי דג טהור וכו' שהרי בני הישיבה פרקו התיובתות ובכן פסקו של רבא „הטמאים" במעשה דרב מרי קיים ושם היו מליחים ביחד ובכל זאת נבלע הציר והרוטב בתוך בשר השחוטה. אכן אם נעיין היטב בסוגיא זו נראה שהתירוץ הראשון שם נחלש על ידי ה„משום הא לא אריא" ובכלל הסוגיא דחוקה קצת. ולכן היה נראה לי שהרמב"ם תפס הברייתא כהוייתה והיינו כך: דג טהור שמלחו עם דג טמא מותר היה טהור מליח וטמא טפל מותר אבל אם היה טמא מליח וטהור טפל אסור". ופסק כברייתא ולא כרבא כדרכו בכמה מקומות להזניח את השקלא וטריא וללכת אחרי הברייתות אם יש לפי דעתו צורך בזה, ועל ידי כך תירוצי עולה ונסתלקה הסתירה. (ואולם ראה גם כן בהגהותיו של הגר"יצ דר. דיננער על הולין).

ב. בהלכות גירושין פ"ג ה"יט כתב: „הכותב גט בשבת או ביום הכפורים בשגגה ונתנו לה הרי זו מגורשת. כתבו וחתמו בו ביום בזדון ונתנו לה אינה מגורשת שהרי העדים פסולין מן התורה. כתבו בי"ט בזדון ונמסר לה בפני עדים כשרים בי"ט ה"ז גט פסול". ונמצא עוד נוסחא אחרת בהלכה זו בטור אבה"ע ס"קכג ששם במקום „בו ביום" איתא „בי"ט". ובמקום „כתבו בי"ט בזדון" איתא „כתבו וחתמו בזדון בי"ט". ונושא כליו השתדלו לישב אחת משתי הנוסחאות, זה בכה וזה בכה — אך לא מצאתי תירוץ מספיק. והתישבתי בדבר ובאתי לידי מסקנא שהגירסא

בטיה, בנוגע לשנוי הראשון היא הגירסא האמיתית. אולם בנוגע לשני נוסחתנו הנכונה. וכך פירושו: בבבא ראשונה אין עידי התימה ולכן אין עדים פסולים בגט והואיל וכך אם כתב בשגגה אינו כמחלל שבת בפרהסיא (שדן עליו בה"טו ועכשיו בא לפרט את זה) וכשר הוא לכתוב ה"ט ואם מסרו בפני עדים כשרים הגט כשר. אך בזדון בשבת הרי הוא כאלו כתבו גוי. ובבבא שניה הכוונה: אף על פי שכתב בזדון בי"ט אינו כגוי שכן לא הרי י"ט כהרי שבת שאינו מתחייב בנפשו ואולם מפני שהעדים התמו בי"ט הגט בטל שמזויף מתוכו הוא היות שהם פסולים בתור עדים על ידי חתימה זו. ובבבא השלישית הגט פסול מפני שסוף סוף כתב בזדון בי"ט ולו לא יהא נחשב כגוי אבל אינו בטל שהרי עדי המסירה כשרים הם ועידי חתימה אין. ומה שהקשה הכ"מ דאי בלא עדי חתימה בבבא ראשונה הול"ל ונתנו לה בפני עדים כשרים כמו שכתב בבבא ג' אינו קושיא, שהרי פשוט הוא שאין הגט כשר אם לא נמסר בפני עדים שכן הוא פוסק כר"א ומה שזכרם בבבא ג' הוא מטעם סגנוני בכדי להבליט את הנגוד לבבא ב' שבו העיקר תלוי בעדי החתימה.

יהודה פרים־חורב (תל־אביב)

הערות ותקונים

בתרגום ירושלמי, המכונה יונתן עה"ת.

מוקדש לזכר אמי־מורתי שיינדל בת ר' אברהם, תנצב"ה.

הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל. עיקר לימודם של אבותינו ורבותינו היה התלמוד בבלי, ואת הירושלמי הניחו ליחידי סגולה. ולכן זכה הבבלי להמון פירושים והגהות, ובמדה ידועה להוצאות מתוקנות. והירושלמי נשאר משובש ומסורס בלי פירושים מספיקים. ועד היום הוא מחכה להוצאה מתוקנת.

ואותו היחס אנו מוצאים ב„תרגומים". לשם קיום המצוה של „שנים מקרא ואחד תרגום" (ברכות ח. אורח חיים רפ"ה, א.) השתמשו בתרגום אונקלוס, לכן מצא לו תרגום זה גואלים ששפלו בנוסחאותיו ופירשו המקומות הקשים שבו. והרבה ספרים נתחברו במקצוע זה וגם הוצאה מדעית של הת"א, עפ"י דפוס סביוניטה שי"ז, הו"ל החכם ר' אברהם ברלינר ז"ל (ברלין תרמ"ד). לא כן התרגום ירושלמי, המכונה יונתן, הוא נשאר לקוי, מסורס ומשובש מאד. רק יחידים טפלו בו: א) ר' דוד שעברשין, „פירוש על תרגום יונתן וירושלמי" (פראג שס"ט); ב) ר' יוחנן הר־הברזל, „ינחנו" (ווארשה תר"ס); וגם אלה במדה בלתי מספיקה. וגם הכ"י לונדון שהו"ל ר' משה גינצבורגר, (ברלין תרס"ג), לקוי בהרבה שבושים.

בשגגת המעתיקים והמדפיסים לקוי התרגום הזה בחסר, ויתיר, ובסרוסים.

בחסר: עיין ת"י בראשית יח, ד; כ, טו; כא, לד; פסוקים שלמים החסרים תרגום.

יתר: ראה לקמן הערה ט, י, יא, סא.

וסרוסים: עיין לקמן הערה ו, יח, ועוד.

זה כמה שנים שהנני עוסק בתרגומים, והנני מקוה להוציא אי"ה ספר מיוחד בענין זה בשם „חורב", וכאן הנני נותן „דוגמאות" מתקוני לת"י. רוב התקונים הם עפ"י שקול־דעת והשואה למאמרי חז"ל, ועפ"י ת"י הוצאת גינצבורגר הנ"ל, שאינו מצוי בידי כל אדם.

את הנוסח המשובש סגרתי בסוגריים עגולים (   ), ואת תקוני בסוגריים מרובעים [   ].

ואת הקורא הנני מבקש, שיעיין בגוף התרגום וישוה אותו עם הערותי. —

טוב עין הוא יבורך, הלא הוא ידידי מר אברהם יערי, ספרן בספריה הלאומית בירושלים ששלח לי בעין טובה מהספריה הנ"ל, את הספרים הנחוצים לי לעבודתי, ועליו תבוא ברכת טוב.

בראשית

א) ג', ח. מטייל בגינתא למנח יומא (מטייל בגינתא לתוקפא דיומא) 1).

ב) שם כא. חלק (שופרידהון) [טופרידהון] 2).

ג) ד' ח. עני קין ואמר להבל מסתכל אנא (דברחמים) [דלא ברחמין] אתברי עלמא. (אבל לא בפירי) [ולא כפירין] עובדין טבין הוא מדבר. 3)

ד) יד, א. כדרלעמר דהוה (קישר) [כקישר] 4) מתהפיך (בעומרין) [בְעַמַר].

ה) שם כה. הלא לית לי רשו (ארעא) [עֲדָאָה]. 5).

---

1) עיין רש"י כאן. וב"ר י"ט ח'. ובת"י הוצאת גינצבורגר: „מטייל בגינתא לתוקפא דיומא" ליתא. ונמצא רק בתרגום ירושלמי הוצאת גינצבורגר.

2) עיין ת"י ג' ז'.

3) כנ"ל, וכך הגירסא בתרגום ירושלמי כאן, וכך משמע פשוט מתשובת הבל לקין.

4) עיין במפרשי ת"י שנכנסו בדחוקים. וגם גירסת הת"י הוצאת גינצבורגר: „דהוה קליר (?) מתהפך בעומרין", לא ידעתי להולמה. ולפענ"ד: קישר־כישר, כמו קונע־כונע. קרסם־כרסם. קרן־כרן. עיין ת"י ויקרא כ"ג, כ"ה, וברמב"ן שם. „כישר" לשון ידיה שלחה בכישור (משלי ל"א, י"ט. עֲמַר, לשון צמר, כמו כַּעֲמַר נְקֵא דניאל ז, ט) ודורש את השם כדרלעמר כלומר שהיה רמאי ותפס את דבורו, ככישור הזה המסתובב ומהפך את הצמר כך כדרלעומר לא עמד בדבורו. ועיין לקמן בת"י: „תִּדְעָל" רמאה כתעלה [רמאי כשועל] ועיין גם אוצר החיים שנה שלישית עמוד ע, קי"א. והבוחר יבחר.

5) שלל (במדבר ל"א, י"א) תרגם אונקלוס: עֲדָאָה. ועיין אוצר החיים שנה רביעית עמוד ס"ח.

ו) **טו**, ט. עגלה משולשת, ועז משולשת, ואיל משולש": עגלה ברת תלת שנין, (וברחא בר תלת שנין, ועיזא ברת תלת שנין) [עיזא ברת תלת שנין, וברחא בר תלת שנין.] 6)

ז) **שם** יב. (נפלה) [נופלת] דא הוא (פרם) [אדום] 7).

ח) **יד**, כו. בכרן יומא הדין (בארבעת עשר שנין) [בארבע 8) שָׁעִין.]

ט) **יח**, ח. ונסיב לְוָאֵי (שמין) 9).

י) **שם** יח. ויתברכון (בדליה) 10) בזכותיה.

יא) **יט**, יד. כתימהא (כגבר מנחיך) 11).

יב) **שם** כג. שמשא (עברית) [עבר ית] ימא.

יג) **כא**, ט. מגחך לפולחנא נוכראה, וגחין (לְיְיָ) [לָהּ] 12).

יד) **שם** טו. ואשתלהיאת (וקרא) [וקרת].

טו) **שם** לא. בגין כן קרא (לבירא) [לאתרא] ההוא.

טז) **כב**, א. הא נא (יומיא) [יוֹמָנא] בר תלתין (ושית) [וְשֵׁב] 13) שנין.

יז) **שם** ג. וקטע קיסין (דקיתא) [דזיתא].

יח) **שם** י. וישתכח פסולא בקרבנך, ונדחי לגובא דחבלא. — כצ"ל —

יט) **שם** שם. איתון חמון (כדין) [תרין צדיקין] 14) יחידאין.

כ) **כה**, יד. (וצמיתא) [וצאיתא] ושתוקא וסוברא

כא) **כז**, ט. איזול כדון (לבית) [לְוַת] ענא.

כב) **כז**, לב. ואמר ליה יצחק אבוי (ואמר ליה) מאן אנת.

כג) **שם** מ. "עליל לכל אתר, ומרכיך ותאי". מקרא זה לא ידעתי לפרשו.

כד) **ל**, ו. (ולא מסר) [וּלְמִמְסַר] בידיה עמא דפלשתאי.

כה) **לא**, ט. ורוקן ה' ית (ביתא) [גיתא] דאבוכון.

כו) **לב**, טז. (וילדין דקין) [וְלְוֶדְקִין] 15) עשרא.

---

6) ומשובש גם בחומש "תורת שלמה" לרמ"ח כסר. (ירושלים תרל"ג.)

7) עיין ב"ר מ"ד י"ז, וזהו הגהת הצנזורה. ומשובש גם בתורה שלמה הנ"ל.

8) עיין ת"י שמות ט"ז, כ"א, ובמכילתא שם. ברכות כ"ז ע"א. ת"י בראשית י"ט, כ"ג. אוצר החיים שנה רביעית עמוד ו'.

9) הוספה עפ"י ת"א. וליתא בערוך ערך לבא, וערך לוואי.

10) הוספה עפ"י ת"א.

11) הוספה עפ"י ת"א.

12) כלומר לע"ז. בכת"י היה כתוב לה. ובא איזה מעתיק טועה והוסיף קוים של ר"ת לה' וחשבו המדפיסים שזהו ר"ת של הוי"ה, והדפיסו בטעות לְיְיָ; ונתר שגיסתא דא נגרר גם בעל "פירוש יונתן" הנדפס בחומשים, ע"ש.

13) וכן הוא בב"ר כ"ו ח'. תנחומא בובר וירא מ"ג, פדר"א ל"א.

14) וכן הוא בתרגום ירושלמי כאן.

15) 16) וכן הוא בערוך ערך לְבְדְקְס, וערך כתש ג'.

כז) **שם**, כה. (ואתבחש) [ואתכתש] 16) מלאכא עֲמֵיה.
כח) **לח**, כה. (דְמֵיכְלָא) [דְמִכִילָא] קבל (מיכלא) [מכילא] הוּא.
כט) **שם**, ל. (וקרת) [וקרא] שמיה זרח.
ל) **מב**, טו. בהדא מלא (תתבחרון) [תתבחנון.] — וכן בת"א. —
לא) **מד**, יט. חזרון דיניך למהוי מדמיין (לריבנוי) [לדינוי] דפרעה.
לב) **מו**, כח. ולמכבשא ית (עמודיא) [עמוריא] 17) דארעא.
לג) **מט**, יז. (ונציל) [ונפיל] מן אימתיה רְכָבֵיה.
לד) **שם**, שם. וממגר (דבבידהון) [רכבידהון] לאחורא.
לה) **נ**, א. אתון (ונבני) [ונבכי] על אבונן.
לו) **שם**, טו. למיכול (לחדא) [לחמא].

שמות

לז) **ט**, יח. דאשתכללו (אֲנְשָׁהָא) [אֻשְׁהָא], כלומר יסודותיה.
לח) **יב**, מב. והוה ידיה [שמאלא] מקטלא.
לט) **שם**, שם. כד (אתגלי) [יתגלי] למפרוק עמא בית ישראל.
מ) **טו**, ידיטו דחילא אחדת ית כל (עמודי דיירי) [עמורי] 18) ארעהון.
מא) **טז**, כא. והוו (בני ישראל) [אוּמַיָא] 19) צדיין וְאכלין יתהון.
מב) **יז**, טו. (דעבר) [דעבד] 20) אתרא בגיני.
מג) **כא**, ו. לות דשא (דְלוּהַ) [או לְוַת] מזוזתא. ועיין ת"א.
מד) **כב**, ט. למינטור (בלא אגר) [באגר] נטור.
מה) **שם**, כה. (תותביה) דנפלה [דטפלא] למושכיה. לשון חבור ודבוק.
מו) **לב**, ה. ופרגו (עיקר) [איקר] שכינתיה.

דברים.

מז) **א**, ו. (וּמַבְעַן) [וּמִכְּעַן] ביש לבון.

---

17) ור"ל תושבי הארץ. כי עמר בלשון סורית מורה על ישיבה ודירה. עיין תרגום משלי כ"ה, כ"ד: ודלְמִיעְמַר כצ"ל ל' כ"ח: וְעָמְרָא כצ"ל. ועיין ת"י בראשית מ"ט, י"ט. ר' יעקב רייפמן, בית תלמוד א' 217.

18) כלומר יושבי הארץ. והמלה "דיירי" הוא פירוש המלה עמורי עיין הערה ל"ב . . ועיין בית תלמוד ק"א.

19) כלומר אומות העולם. ועיין מכילתא כאן: באין האומות ולדין מהם ואוכלין אותן, וטועמין בהם טעם מן, ועיין ב"ת שם.

20) כלומר שעשה המקום [הקב"ה] בשבילי, עיין מכילתא כאן: „שעשה המקום בגיני". ועיין בית תלמוד ק"א.

מח) **שם**, יב. ומילי (דִיגַנְבוּן) [רִיגְנֵיכוֹן.]

מט) **שם** כא. היכמא דמלל ה׳ (אלכון) [אלהא דאבהתכון.]

נ) **ב**, טז. (עברי בימתא) [עבדי בישתא.]

נא) **שם**, לה. (וְעָרֵי) [וְעָדֵי] קרויא. עיין ת״א כאן. ות״י דברים ג׳ ז׳

נב) **ד**, מ. (יוֹמָא׳ דין) [יוֹמַין] על ארעא.

נג) **ו**, יד. (מנחלת) [מדחלת] עממיא.

נד) **שם**, טז. וישיצינך (בסרהוביא) שרכוב מן ז׳ ד׳.

נה) **ח**, ה. היכמא (דמסקר) [דמסקד.] עיין ערוך ערך מסקיד.

נו) **י**, ו. והדרי „שית" מטלין. עיין רש״י וזכור לאברהם ברלינר ז״ל.

נז) **יא**, כד. וטוור (לְבוֹן) [לִבְנָן.] עיין ת״א.

נח) **יב**, ג. וצלמי טעוותהון (תשקצון) [תקצצון.] עת״י דברים ז׳ ה׳.

נט) **שם**, כו. (תֵעָלוּן) [תִטְלוּן] ותיתון.

ס) **יג**, ז. (בָרֵז) [בְרָז] למימר.

סא) **שם**, יד. מאולפנא (דה׳ אלהכון) דחכימיא. התיבות שסגרתי ליתא בהוצאת גינצבורגר ונשתרבבו מפסוק י״ג.

סב) **יד**, א. ולא (תשוּרן) [תשוון.] עיין ת״א.

סג) **שם**, ח. ולית כנפיק ביה. כלומר כיוצא בו. וכבר העיר על זה הרב העורך [מהר״חי עהרענרייך] באוצר החיים תרפ״ה, עמוד ס״ז.

סד) **טז**, יד. ובניתיכון [ועבדיכון] ואמהותיכון. — ינחנו.

סה) **יז**, יח. (פַרְשָׁא) [פַרְשֶׁגֶן] אוריתא.

סו) **יט**, טו. על (מַיָא) [מֵימַר] סהיד חד.

סז) **כא**, ג. (נַסְבֵי) [נְסָבֵי] ביה דינא רבא.

סח) **כג**, כא. לבר עממין תיזוף (מיניה) בריביתא. ינחנו מ״ז. וכנראה נעשה השיבוש על ידי הצענזורה. עיין לעיל הערה ז׳.

סט) **שם**, כד. (וניכסתא תיהון) [וְנִיסְבָתֵיכוֹן.]

ע) **כד**, יז. דין גיורא ויתמא (וְאַרְמְלָא).

עא) **כה**, ט. (וִיחַכֵם) [וִיחַדֵם.] לשון דריסה. עיין ערוך ערך חדם.

עב) **כח**, ד. ופירי ארעכון [וולדי בעירכון] עת״י כ״ח י״ח.

עג) **שם**, ט. היכמא (דְמַלֵל) [דְקַיֵים.]

עד) **שם**, יא. דקיים ה׳ לאבהתכון [לְמִתַן לָךְ.] עיין ת״א.

עה) **שם**, טו. ברת קלה (נפלת) [נפקת.] עת״י בראשית לה, כו.

עו) **שם**, כב. (צירתא) [צירחא] דליבא. כלומר כאב הלב. עיין ערה״ש ערך צרח.

עז) **שם**, נא. (עבור משה וחמר) [עבור חמר ומשח.]

עח) **שם**, ס. בל (אַרְעָיָא) [מַרְעַיָא.]

עט) **שם**, סה. (דִמְחַשְׁבָן) [וְהַשְׁכּוּת] עיינין. וכן בת"א.

פ) **כט**, יז. דשירו חיטאה (חולי) [חלין] וסופיה מריר (בְּאַגְרְנָא) [כְּאַגְדְנָא] דמותא. 21)

פא) **לא**, כט. לארגזא קדמני [בעובדי ידיכון.]

פב) **לב**, ד. (מכרזג) [מברזג] בין גבר לאיתא.

פג) **שם**, י. (וִידוּרוּן) [וירודין]. (בְּבֵי רְעִיוֹנִיה) [וּבָבֵי דעייניה].

פד) **שם**, כד. (ועכו"ם) [וְיַוְנָאֵי] דנכיתין. ואטלטלינון ביד (אֲרַמָּאֵי) [אדומאי.]
והשבוש נעשה ע"י הצנזורה. עיין לעיל הערה ז' ס"ח.

פה) **שם**, כו. ומשייר (ארעא) [אומנא] חדא, פאת שדך (ויקרא יט, ט)
ת"י אומנא חדא.

פו) **שם**, לג. כד הינון (הֲוֹן) [רָוִון] מן חמרידהון.

פז) **לג**, ג. "כמין פסא דבר". מקרא זה לא ידעתי לפרשו.

פח) **שם**, יז. (ושבח תורא) [ושבהורא]. ולתפארת (דברים כו, יט). ת"י שיבהורא.

פט) **לד**, ב. וית (אלוף סרכון) [אלפין סרכין].

---

21) אמר הצעיר המעיר: כאן מקום אתי לתקן את דברי המוספיא בערוך ערך אגדנא, וזה לשונו: א"ב תרגום (ואחריתה מרה כלענה. משלי ה' ד') [שורש פורה ראש ולענה, דברים כ"ט, י"ז] וסופיה מריר כאגדנא דמותא. כל"ל. הר"י קוהוט ז"ל, בעל ערה"ש הרגיל לבקר את המקורות לא העיר כאן כלום. והנה לפנינו בתרגום (משלי ה' ד') ואחריתה מרירא היך (גירא) [גידא]. וכן מתרגם יונתן בכל מקום בתנ"ך (7 פעמים) לענה: גידא. ועיין ערה"ש ערך גד ט', מביא הערוך בעצמו ואחריתה מרה כלענה (משלי ה' ד') "מרירא היך גידא". ורק בת"י (דברים כ"ט, יז) הנ"ל. מתורגם: וסופיה מריר כאגדנא דמותא. על כרחך אנו לומדין, שכוונתו של המוספיא היתה על הת"י (דברים כ"ט, י"ז) ולא על התרגום משלי.

הערה, לדברי הכותב הנכבד בפתיחתו יש להוסיף שמות החכמים שעסקו בחקר התרגום יונתן: ג) הרב דוב רעוועל, "תרגום יונתן על התורה" במאסף "נר מערבי" כרך שני עמוד 77, ניו־יורק הרפ"ה. ד) משה צבי סג"ל, ירושלים, "תרגום יונתן לספר שופטים" בקובץ "ירושלם" לזכר לונץ עמוד רס"ה, ירושלים תרפ"ה. וכעת באו לידי ב' חבורים נפלאים על הת"י ה) "תרגומנא" לר"ד גאלאמב, ו) "אהבת יונתן" לר"ב שמערלער, אשר אודיע את טבעם בקרוב אי"ה. אמנם גם רשימה זו אינה שלמה עדיין.

ח. י. ע.

רבנו אברהם אבן עזרא ועבודתו הספרותית בעיר רומא.

מאת יהודא ליב פליישער, טימישוארא (רומניה.)

התוכן:

א) הקדמה.

בחלקה הראשון של המאה הי"ב מישלה בספרד ובצפון אפריקה הדינסטיה של האלמורבטין. בימים ההם הגיעה התרבות הערבית בספרד למרום התפתחותה ועמה יחד עלתה גם התרבות היהודית. מושלי האלמורבטין אהבו את ההשכלה ויכבדו את החכמים ואת המשוררים וכראוי לבעלי תרבית גבוהה, לא הכבידו ידם על בעלי דת אחרת. ובכן עשו שם אבותינו חיל בחכמת המקרא והתלמוד, באמונות ודעות, במליצה ושיר ובכל ענפי המדעים אשר שררו אז בארץ ספרד.

אבל לערך שנת ד"א תתפ"ב [1122] 1) קם בצפון אפריקה קנאי אחד לאמונת מחמד ושמו עבדאלא בן תּוּמֶרְתּ האלמוחידי ויסד שטה חדשה בתורת האסלם. הוא הרחיק מאת השם את ההגשמה ואת כל המדות הגופניות אשר האמינו בהם המוסלמים עד העת ההוא, אבל גם בדברים אחרים נטה דרכו מדרך אבותיו. הוא שנא את ההשכלה ואת המדע ואת כל מחמדי הנפש ותענוגי הגוף אשר דבקו בהם הערבים תחת ממשלת האלמורבטין. ויעשה בן תמורת חיל וכת שלו — כת האלמוחידין — הלכה וגברה. ומאז החלו רעות רבות וצרות על כל אחינו אשר ישבו תחת ממשלת הערבים, כי בן תמורת קרא חרב והרג ואבדן עליהם ועל כל אשר לא יחפצו לקבל עליהם עול מלכותו ועול דתו לפי שטתו הוא. ואם על בני גזעו לא רחם, על אחת כו"כ שלא חסה עין על קהלות ישראל שבספרד וצפון אפריקה, בכל רחבי ממשלת האלמורבטין ויעש בהם חרבות עולם.

ראב"ע התגורר בעת ההיא בעיר אליסאנה (Lucena) שבספרד ושם פגעו בו הרדיפות הנוראות האלו בשנת תתצ"ח 2) הרבה מן התושבים היהודים מסרו נפשם על קדושת השם, הרבה השתמדו למראית עין, יש שנמלטו לקסטיליה אשר היתה תחת ממשלת מלכים נוצרים 3) ואחרים ברחו לארץ איטליה 4). בין אלו האחרונים היה גם ראב"ע אשר עזב את ארץ מולדתו, ספרד, ויברח לעיר רומא.

הרבה הצטער ראב"ע על זה, שהיה מוכרח לעזוב את הסביבה החביבה לו וללכת לארץ נכריה, אשר דרכיה היו משונות מדרכי מדינתו ומחשבות יושביה באמונות ודעות לא היו כמחשבות ראב"ע וחכמי ארצו. ועי"ז גם לא רחשו לו במדינות

---

1) „נר המערב" י. מ. טולידאנו, ירושלים תרע"א עי' 226, הערה לפרק ה'.
2) השווה מאמרי: „מדוע יצא ראב"ע מספרד?" „מזרח ומערב" ירושלים תרפ"ט כרך ג' 325 — 335. 3) ספר הקבלה לראב"ד בסוף הספר. 4) גרץ הוצאה גרמנית חלק VI.

אלו אותי הכבוד ש־אב״ע היה רגיל לו בא״ץ מולדתו ושהיה גם ראוי לו מפאת גודל חכמתו, גם לא תמכו אותו במדה מספיקה, ולכן היה מוכרח להיות נע ונד מעיר לעיר ומארץ לארץ ולבלות את מיטב שנות חייו בעניות ודחקות עד שהיתה דלותו למשל בפי הבריות.

אבל הרבה פעמים אנו רואים שיש מאורעית רעים שהם קשים בשעתם על היהודים אשר בהם הם פוגעים, אבל תוצאותיהם יהיו טובים ומועילים לכמה וכמה דורות אשר יקימו אחרי כן. כן היה גם במקרים הרעים אשר קרו לראב״ע בשנת תתצ״ט. כי בריחתו זאת של ראב״ע מספרד לרומא גרמה לו שהחל במלאכתו הספרותית — כי על ידה מצא בימי גלותו את פרנסתו — והבר את המון חבוריו החשובים, אשר מבאר הכמתם שאבו חכמי ישראל בדורו ובכל הדורות הבאים אחריו עד היום הזה.

ב) ראב״ע ובעלי בריתו ברומא.

ראב״ע ברח מספרד בשנת ד״א תתצ״ח (1139) ואין ספק כי עדיין בשנה הזאת הגיע לרומא, כי שנה אחת אחר זה — זאת אומרת בשנת תת״ק — כבר גמר שם את מלאכתו הספרותית הראשונה, והיא פרושו לקהלת.

בעת ההיא היתה העיר רומא וחלק של איטליה התיכונית תחת ממשלת האפיפיורים. בשנה שראב״ע בא לרומא מלך שם האפיפיור Innocenz השני [1131-1143]. יחס האפיפיור הזה אל היהודים שברומא, לא מצאתי רשום, אבל אפשר להניח כי היהודים היו נמצאים אז במצב בטוח וביחס טוב לסביבה הנוצרית. ואפשר להניח זאת, לפי שאנו יודעים כי עשרים שנה לפני זה הוציא האפיפיור Calixtus השני [1119 — 1124] פקודה אל הקאטולים, שבה הוא מרשיע בכל תוקף את אונס השמד ומשלוח יד ביהודים ובאחוזתם, וכן הרשיע אותם המחללים בתי כנסיותם ובתי קבריהם של היהודים. ועוד כי גבי האפיפיור הזה אנו שומעים בפעם הראשונה כי בעת התמנותו הפומבית ערכו לו יהודי רומא קבלת פנים נהדרה בין שאר המלאכויות הבאות לברך אותו. ומן העת ההיא היתה זאת למנהג קבוע בכל פעם כשנערכה התלוכה לאפיפיור חדש. 1). ואין ספק כי מאז היה מצב היהודים שם הולך וטוב, ולכן מספר לנו רבי בנימין הנוסע — שהיה ברומא עשרים שנה אחרי ראב״ע -- כי בימי האפיפיור Alexander השלישי [1181 — 1160] גרו שם שתי מאות יהודים נכבדים [ואפשר לשער מספר אלו שלא היו נכבדים] שאינם פורעים מס לשום אדם, והיו נכבדים כל כך עד שהיה ביניהם אחד, רבי יחיאל, שהיה ממונה בביתו של האפיפיור והיא יוצא ובא בביתו והוא פקיד על כל ביתו ועל כל אשר לה, והוא נכדו של רבי נתן בעל הערוך 2). ושוב לא נטעה אם נניח כי בעת שראב״ע הגיע שמה ישבו שם היהודים בשלוה.

ובנוגע לחיים הפנימיים של יהודי רומא, ברור כי כבר במאה התשיעית כבר היו שם פייטנים גדולים ובמאה הי״א כבר היו שם גם ישיבות גדולות, ויושב שם ר׳ משולם בן קלונימוס איש רומי ור׳ שבתי בן משה ראש כלה ובנו ר׳ משה

1) דברי ימי היהודים ברומא מאת א. ברלינר, תרגום עברי, ווילנא 1913 ח״ב ע׳ 14.

ור' קלונימוס אשר נקרא משם לווירמייזא בתור ראש ישיבה. ולא ארכו הימים ורומא נעשה למרכז תלמודי 3). ובספר הפרדס לרש"י כבר נזכרו כמה פעמים רבני רומא וחכמיה ושהיו סומכים עליהם בדברי הוראה 4). וכן פנו חכמי פריס בשאלה אל חכמי רומא לערך שנת ד"א תת"ץ 5). כן גם ר' יעקב תם, שהיה בן זמנו של ראב"ע, הנודע לגדול שבין חכמי התלמוד שבצרפת, שלה שאלות אל הכמי רומא 6). נמצא ששמם של הכמי רומא היה כבר נודע במרחקים.

בבתי הישיבות שברומא היו נאספים ונגנזים כתבי היד של גדולי הרבנים שברומא וגם של הרבנים שבארצות אחרות. קטעים מהקבצים האלו ידועים בשם „קונטרס רומי". 7). ומשם נתפשטו יצירות ספרותיות אלו גם לארצות אחרות. 8).

נמצא כי בעת שראב"ע בא לרומא, כבר היה שם מרכז גדול של חכמי התלמוד ושל סופרים וספרים. ומובן מאליו שראב"ע — שהיה בעל מדע גבוה מסוג החכמים המפונקים של חכמי ספרד, אשר שכלם וטעמם כבר היו מלומדים בטעם פילוסופי של חכמי הערביים — התחבר בתוך חכמי רומא רק אל בעלי המיוחסים שבהם, אשר תורה וגדולה היתה אצלם במקום אחד.

ועם שתי משפחות נכבדות כאלו אנו יודעים שנתודע ראב"ע.

האחת היתה משפחת רבי יואב אחד מראשי הקהל שברומא, אשר גם רבי בנימין הנוסע הזכירו 9). ובנו בנימין היה תלמידו של ראב"ע. משפחה זאת היתה אחת המיוחסות ביותר והיא משפחת רבנו נתן בעל הערוך 10). וזאת שלשלת היוחסין של משפחה חשובה זאת:

רבי יהיאל הענו, רב וראש ישיבה ברומא [1070.]

- דניאל
- רבנו נתן בעל הערוך [1101]
  - ר' יהיאל פקיד של האפיפיור [1166]
- אברהם
  - רבי שלמה ראש ישיבה ברומא [1130]
    - רבי יואב, אחד מראשי הקהל ברומא
      - בנימין, תלמידו של ראב"ע, נפטר בעודו צעיר לפני שנת 1145.

---

2) אייזנשטיין: „אוצר מסעות" נויארק תרפ"ז עמוד 19. 3) דברי ימי היהודים ברומא הנ"ל ח"ב עמוד 26. 4) ספר „הפרדס" לרש"י הוצאת עהרנרייך בודאפעסט תרפ"ד עמוד כ"ג, פ"ה, קס"ה, רכ"ח. 5) „בית האוצר" לשד"ל ח"א לבוב תרמ"א עמוד ק"ד. 6) תולדות ר"א הקליר מאת ש"י ראפופורט וארשוי תרע"ג עמוד 243. 7) רש"י ר"ה דף י"ד ע"א. 8) ברלינר בספרו הנ"ל עמוד 25 ח"ב. 9) „אוצר המסעות" לאייזנשטיין הנ"ל עמוד 20. 10) רוזין: Reime u. Gedichte des A. Ibn Esra חוברת א' עמוד 21 הערה 1,

והנגיד השני אשר עמו התודע ראב"ע, היה רבי מנחם ראש ישיבה ברומא, שגם אותו כבר הזכיר רבי בנימין הנוסע 11) ובנו רב משה, אשר לכבודם חבר ראב"ע את השיר „חדשים מעשי השם" 12) — בשיר הזה יריבון העין, האוזן והלשון, לאמר לאיזו מהן היתרון: עדי שחקים נתנו קול לאמר, מה תריבון? לכו אל הרב החכם מנחם והוא ישפוט ביניכן, וכל זה רק למען היות לראב"ע הזדמנות לספר בשבחו של רבי מנחם ובנו; חכמתו הגדולה וידיעותיו הרבות ונדבת לבו מול כל עשיר ועני. ואין כל ספק כי גם את ראב"ע השביע מנחל עדניו. כי כן היה המנהג בימי הבינים אצל הנגידים והמכובדים, שהיו תומכים בסופרים ובמשוררים העניים, והמשוררים שרו עליהם שירי תהלה והקימו להם בשיריהם שם עולם או שהקדישו את ספרם על שם הנגיד, והיה שמו שם לזכר עולם. כן היתה אז הדרך אצל שאר האומות הנאורות בספרד ובאיטליא, וגם נגידי ישראל ומשורריו לא יצאו מן הכלל. ובכן לא היתה למחבר שום חרפה לקבל תמיכה חומרית מן העשירים, כי תמורת זאת הקים הסופר לאותו נגיד מצבת עולם. 13)

אפשר שלא רק את השיר ההוא בלבד הקדיש ראב"ע לרבי מנחם ולבנו ר' משה, ואולי גם את אחד מחבוריו אשר חבר ברומא, רק שנאבד אותו השיר הקטן אשר שם ראב"ע לראש איתו הספר, ושבו הזכיר את שמו. אבל למיודעו האחר, לבנימין בן יואב, הקדיש ראב"ע שני חבורים: פרושו לשיר השירים ולספר איוב, כמו שנבאר לקמן. חוץ משני חבורים אלו הוציא ראב"ע ברומא מתחת ידו עבודה ספרותית פוריה מאוד. א) פרוש לקהלת, ב) תרגום ספרי ר' יהודה אבן חיוג, ג) ספר המאזנים, ד) פרושו לאסתר לאיכה ולרות, ה) פרוש קצר לדניאל.

---

11) „אוצר הספרות" הנ"ל מקום הנ"ל. 12) מובא בספרו של ריזין הנ"ל חלק III עמוד 124. ומובא גם בספר „רבי אברהם אבן עזרא" של ד. כהנא ווארשוי תרנ"ד ע' 60. ועיין תולדות היהודים ברומא של ברלינר הנ"ל, עמוד 33. 13) עיין ש. טשרניחובסקי עמנואל הרומי, ברלין תרפ"ה ע' 27.

כל הכתוב לחיים

קובץ מכתבים ושאלות שנשלחו אלי ותשובות שהשבתי עליהם.

ז. *)

כבוד הרה"ח וכו' מו"ה שלמה הלוי שפייער
הי"ו, שטראסבורג (פרנסיה).

עתה באתי על הערתו בתוספות שבועות כא: ד"ה כרבי שמעון וכו' שכתבו: „ר' יוחנן דאית ליה בפרק בתרא דיומא דף ע"ה. דחצי שיעור אסור מן התורה אתי שפיר כרבנן דבחצי שיעור ליכא מלקות אלא איסור בעלמא ובסוף פרק

---

*) ראה אוצר־החיים תרפ"ג ע' 68-71.

גיד הנשה (חולין צ"ח.) מוכח בהדיא דכרבנן סבירא ליה וכו'". ועל זה העיר כבודו: „אינו יודע מי הוא זה אשר כתב הציונים האלה, מ"מ בער אני ולא אבין הוכחת התוספות מדף הנ"ל, ולא זכיתי לעמוד על כונתם. אם לא שנאמר דהתוספות כונו להא דאמרינן התם בדף קג: „חלקו מבפנים ר' יוחנן אומר חייב וכו' הרי נהנה גרונו בכזית". ותו איתא התם: „אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן אכל חצי זית והקיאו וחזר ואכל חצי זית אחר חייב מ"ט הרי נהנה גרונו בכזית". ואי ר' יוחנן ס"ל כר"ש אם כן למ"ל טעמא דנהנה גרונו בכזית? אע"כ ראינו מכאן דר' יוחנן אית לי' כרבנן. ובזה א"ש מה שכתבו התו"ס „ובסוף פ' גיד הנשה מוכח בהדיא דכרבנן סבירא ליה". כן נ"ל. עכ"ל.

ואמינא לכבודו כי נכון הדבר אשר דבר. וכן יוצא מפורש מדברי התוספות ישנים ביומא דף ע"ד. ד"ה רבי יוחנן וכו' שכתבו: „דכולהו כרבנן סבירא להו מדלא שני ליה ריש לקיש הכא ההיא כרבי שמעון ואנא דאמרי כרבנן אלא ע"כ הכא לענין איסורא דקרא דכל חלב לא מיירי אלא באיסור בעלמא. ובסוף פרק גיד הנשה (דף קג:) בעי ר' יוחנן שיעור שלם למלקות דאמרינן אבר מן החי שחלקו מבחוץ פטור מבפנים בתוך פיו ר' יוחנן אמר חייב הרי שנהנה גרונו בכזית וכו'". וכן כתב בריטב"א יומא עד: „והוי יודע דלר"י לא מרבי ליה קרא אלא לאיסורא אבל אין לוקין עליו וכו' ועוד בפרק גיד הנשה בעי ר' יוחנן שיעור שלם למלקות דקאמר התם גבי אבר מן החי חלקו מבחוץ פטור חלקו מבפנים חייב הרי נהנה גרונו בכזית וכו'". הרי ב' עדים מעידין כי כונת התוספות בשבועות להא דאמר ר"י בחולין קג: והציון „צח". היא טעות הדפוס או טעות המציין.

ח"י שבט תרצ"ב הומנה. בכל הכבוד

הרב חיים יהודה עהרענרייך

הרב שלמה פישער (מלפנים בק"ב)

תקון בפירש"י.

בקידושין דף ס"ב. פירש"י בד"ה „הנקי, בלא יו"ד וכו'". הנה יו"ד הנטול כאן כאלו עומד וצווח דרשני. ונשאלתי מאי כונת רש"י בהא דכתב „בלא יו"ד"? והך לישנא תמיהא ישנוי' בפירש"י שבועות ל"ו בד"ה והרי, ומשולשת גם בסוטה י"ז בתו"ס שם, ובינותי בספרי המפרשים והנה אין דורש ומבקש בבאור הענין הזה. והנה לבי אומר לי שטעות המני' נשתרבבה כאן ודברי רבינו רש"י ז"ל נקיים וכזהר הרקיע מזהירים.

לדעתי דברי רש"י ז"ל על אדני משפט לשוננו הקדושה הטבעו. כי הא דמקשה „לר"מ הנקי מיבעי ליה", הך חִנָּקִי לשון קצרה בהפלת אות ה' שצריכה להיות בראש התיבה בצווי של בנין נפעל, והי' צ"ל „הִחָנְקִי" דומיא ל„הִנָּקִי". שיש לה נ"כ אות ה' בראשה בצווי של בנין נפעל, אלא המקשן נקט לשון קצרה,

„הנקי" במקום „החנקי". וע"ז השיב ר' תנחום „הנקי כתיב". ר"ל בזה לו יהי כדברך, כלומר לפי לשונך „חנקי" במקום „החנקי" י"ל דרמיזא הך „חנקי" בלשון הכתוב „הנקי", וטעמי' כיון שיש לתת לב למה נקט הכתוב לשון צווי ולא לשון הווה דומיא „והייתם נקיים" בדברי משה אל בני גד ובני ראובן, והו"לל „והיית נקיה", ואם רצה הכתוב להשתמש בלשון קצרה הו"לל „תנקי" בלשון עתיד, כאורחי' דקרא לדבר בלשון עתיד בהוראת הווה, כמו, מה תבקש, במקום, מה אתה מבקש וכי"ב. אלא להכי נקט הכתוב לשון „הנקי", הוא"ל האותיות ה' וח' הן ממוצא אחד ומתחלפין והרי אפשר למקרי נמי „חנקי" בהפלת האות ה' בראש התיבה, וידוע דהך ה' צריכה להיות מנוקדת בצרי לתשלום הדגש ישחסר באות ח' כיון שהוא אות הגרון אשר לא תקבל דגש כגון „ויחנק" דכתיב באחיתפל וכי"ב. וזהו שכתב רש"י בלא הי', כתב י' אחר אות ה' לציין בזה שניקור שלה צירי כנהוג הך ציון דצירי בתלמודא, כגון סוטה י"ז הי' דמרבי בי' הי' דמעיט בי', וטעמי' דרש"י בפירושו כי ר' תנחום השיב להמקשן „הנקי כתיב", ולמה לא „תנקי"? הוי אומר „בלא הי' למדרשי", כלומר כדי שיהי' אפשר למקרי נמי כלשונך „חנקי" בלא הי' בראש התבה ולמדרשי' בתרי גווני, כמקראו כלומר כפשוטו אם לא שכב וגו' תהי' נקיה, ולמדרשי' נמי אק־א דבתרי' למימר „חנקי" ואת כי שטית. והמעתיק הפירש"י לא היה בקי במשפט הלשון וטעה וקרא בלשון רש"י „הי", כי היה סבר שהאות ה' קודם י' הוא ה' הידיעה, ותמה מה ענינה של ה' הידיעה לכאן? ואפשר שקרא „הי" דהיינו לשון יללה כמו קינים והגה והי, ותמה מה קינה במקום בינה והשכל לדעת כוונת ר' תנחום? ולכן מחק את האות ה' וכתב י' במלואה „יו"ד", כן הני' בכל המקומות הנ"ל בפירש"י ובתו"ס. וחשב להתקן וקלקל ומזה נתהווה בפירש"י לישנא משבשתא „בלא יו"ד" במקום „בלא הי'". כנ"ל. ואמרתי לפרסם הדבר כי מצוה עלינו להסר מספרינו הקדושים כל השבושים כאשר דבר בזה נכונה בדקדוקי סופרים בהקדמה לברכות. וכן העירותי אני מקדמת דנא על גרסאות משובשות ראה בתל תלפיות תרס"ה עלה 53 ועלה 56.

ואולי יש מאן דהכים לפרש דברי רש"י בגירסא שלפנינו במילתא דתתקבל יודיענו באוצרנו ואקבלהו בשמחה ודברי דלעיל יהיו בטלין ומבוטלין.

דוד פריעדמאנן (הומנה)

באור במרדכי.

במרדכי למסכת שבת סימן שצ"ח כתב: „על מה שנהגו העולם שבכל ימי השבוע מתעוררין בבקר לבית הכנסת להתפלל או ללמוד ובשבת ישנים יותר בשחרית. זהו טעמו של דבר שבכל ימי השבוע נאמר בתמיד של שחר בבקר בבקר ובתמיד של שחר דשבת לא נאמר בבקר אלא ביום השבת ולישון זה משמע איחר כדמשמע ביומא וכו'". והובא להלכה ברמ"א הלכות שבת סי' רפ"א ס"א. וכתב על זה במגן אברהם שם סק"ב: „הקשו האחרונים הלא פסוק זה בפרשת המוספין כתיב ומנ"ל לאחר תפלת השחר": ונראה שהם הבינו דהמרדכי קאי אפסוקי התורה במדבר כ"ח,

ד׳ ט׳ י׳., ולא הרגישו כי במרדכי כתוב „נאמר בתמיד של שחר בבקר בבקר״ ולא מצינו בפסוקי התורה אצל תמיד של שחר כפל מלת „בבקר בבקר״. ומ״ש שם „את הכבש אחד תעשה בבקר״ איצטריך לגופא, שלא יקריבו את שני הכבשים בפעם אחת? על כן נראה לי דכוונת המרדכי אל הקרא ביחזקאל מו, א. יג. „כה אמר א׳ ה׳ שאר החצר הפנימית הפונה קדים יהיה סגור ששת ימי המעשה וביום השבת יפתח וכו׳ וכבש בן שנתו תמים תעשה עולה ליום לה׳ בבקר בבקר תעשה אתו״. (ופירש״י וכבש בן שנתו, עולת תמיד.). ומזה מוכח דבימי החול מקדימים, דלגופא לא איצטריך דהא כבר נאמר „תעשה עולה ליום״, אלא וודאי אתי למקדימין, [והשווה מ״ש ביומא לג: יוקדם דבר שנאמר בו בבוקר בבוקר לדבר שלא נאמר בו אלא בוקר אחד.] ומדכתב „וביום השבת״ ולא „ובשבת״ משמע איחור.

בנתי בספרים.

רשימות ביבליוגרפיות ודברי־בקרת.

מסכת שמחות ונלוו עליה מסכת שמחות דר׳ חייה ספר חיבוט הקבר והוספות אל שבע מסכתות קטנות ואל מסכת סופרים ב. הוצאו על פי כתבי־יד שונים בלוית מבוא והערות ושנויי־נוסחאות ומראה־מקומות ע״י דר. מיכאל הינער. נויארק הוצאת „בלוך״ תרצ״א. (המ״ה) 272 עמודים 8°.

הרה״ח מר הינער ממשיך את עבודתו החשובה להמציא לנו תוצאות מתוקנות מהמסכתות קטנות, בהערות וביאורים. (ראה אוצר החיים תר״ץ ע׳ 37, תרצ״א ע׳ 172). את מסכת שמחות הוצ״א — בצירף המסכת שמחות דר׳ חייה והיבוט הקבר — על פי כתבי־היד והוצאות שונות בלוית הערות ומראה מקומות בשני התלמודים ומדרשים ובכל ספרי רבותנו הראשונים עד השו״ע. גם הקדים להם מבוא ארוך אשר בו דן בפרטי פרטות על המסכתות אלו על טיבם ויחותם לספרות הז״ל, זכרונם בספרות חז״ל ובספרי קדמוננו, המאמרים שאינם נמצאים בספרות חז״ל, ועל הברייתות מאבל רבתי ושאינן בשמחות לפנינו. ביהוד מתעניין הפרק הששי אשר בו מדבר על מנהגי ישראל בעניני מיתה, קבורה, ואבילות, הנזכרים בשמחות ובשמחות דר׳ חייה: וידוי, הקפות, שלשה שבעה ושלשים, פקידת המתים, צידוק הדין, חליצת הכתף, כסוסי המת, כיסוי הראש ועיטוי על שפם של האבל, שורות ומעמדות וליקוט עצמות. בפרקים ז־ח־ט־י־יא הוא מונה הכתבי־היד, הוצאות השונות, הפירושים וההגהות והספרים שהשתמש במלאכה הזאת. בסוף הספר הוסיף עוד הוספות להמסכתות שהו״ל כבר.

החכם הזה מבטיח להו״ל בקרוב מסכת סופרים א, דר״א רבה וזוטא, כמעשהו בתוצאותיו שכבר ראו אור — בכליון עינים נחכה להם.

מעט הערות: לעמוד 99 שורה 17 מדוע לא העיר כי הפסקא „אין

שואלין שלום וכו׳״ אין כאן מקומה גבי גוסס כמו״ש בצדק בעל נחלת יעקב? — לעמוד 110 הערה 9 השווה עוד גיטין כח.

רחובות יצחק. חדושי סוגיות בש״ס ובפוסקים ובירור הלכות גדולות הניח אחריו ברכה הרב הגאון הגדול, שהיה ראש מתיבתא בלומזא ורב אב״ד בפרבר השדה במינסק רבי יצחק גאלדבערג זצ״ל. בהוצאת בת הגאון המחבר הגברת מנוחה ואלירו, ירושלים. שנת [תרצ״א]. (בדפוס „ארץ ישראל״ ירושלים) 212 עמ׳ 8°.

כי הפתגם „ברא מזכא אבא״ (סנהדרין קד.) הוא לאו דוקא, אלא אף „ברתא״ בכלל הי׳ — הספר הזה יוכיח. כי מעולם לא היה זכה מחברו שפרי־רוחו יראו אור־עולם — לולא בתו מנוחה כי טיבה. „ויום טוב היה לי — „קול־בת״ יוצאת מהקדמת הספר — אותו היום כשעלה בסוף שנת תרפ״ה ש״ב מר מ. רבינוביץ לארץ ובשורה טיבה בפיו שהצליה להעלות אתו את כתבי היד של מר אבא ז״ל״. אמנם מפני סבות משפחתיות לא עלתה בידה להו״ל עד שנת תרצ״א. ולא לבד לאביה הגאון עשתה המו״ל נחת־רוח בהוצאת ספרו, כי גם את ספרותנו העשירה במרגליות טובה והשובה. המחבר מלבד שמלא כרסו בש״ס ופוסקים, עוד קנה ידיעה עמוקה ומקיפה בכתבי קדשנו ובדקדוק לשה״ק. עדים על זה החידושים ומאמרו „מקרא ומסורת״ בספר הזה. בהחידושים הוא נושא ונותן בפלפול עמוק בכמה סוגיות התלמוד, ובהמאמר הנזכר הוא מהרהר הדק ומאיר עיני חכמי הלשון אשר נבוכו בענין המחלוקת שנחלקו חז״ל אם יש אם למקרא או למסורת.

אולם ברכה לעצמו המאמר הגדול „גבול ונחלה, דין ירושת הרבנות״ (עמ׳ 23־102). ואלו לא זכתה אותנו המו״ל רק במאמר זה — דיינו להודות לה על טובתה. בפתח דבריו הוא מרים קול „כי בקהלות רבות נספחו אל כהונת קדש הזאת אנשים שאינם ראוים לה. . . והיתה לה לצור מכשול גדול, והוא סבל הירושה אשר קהלות רבות אחזו בה ללא צדק ולעות הישרה, כי עטרת רכם ויישר רוחו עלתה על, יתנו לבנו הבחור או ללוקח בתו היתומה בלי חקור אם תהלמנו . . והנה בכח הדת הם באים ובעצם כח זה עלינו ללחום נגדם. הם יאמרו כי יעשו בהם כמצוה, אבל מנהג ישראל מדור דור יכזיב על פניהם, כי אך זה מקרוב החלו להחזיק בירושה זו, א״כ שמתי לבי לחקור ולברר דבר זה היטב, והודות לה׳ מצאה ידי להוכיח בטוב טעם, כי אין רוח התורה נוחה מזה. . .״ ואחרי ברור גדול בבקיאות הוא מסיים: „מכל זה יש להוכיח ולהחליט שכל המורה דין ירושה בכתר תורה הוא טועה בדבר משנה, וכל התובע דין ירושה בה יעיד ע״ע שאין כתר תורה הולמתו. . .״ הספר נדפס בהדור בעזרת החכם מר מ. רבינוביץ, ירושלים.

בארות אברהם חוברת ב. שאלות ותשובות לאה״ע ולחו״מ וענינים שונים. אשר הניח אחריו ברכה ר׳ אברהם צבי קליין ז״ל שהיה ראב״ד בקהל סילאיש תע״א. יו״ל עם קצת הערות והוספות ע״י בנו שמואל קליין. ה׳ תרצ״ב ירושלם ת״ו. נדפס בדפוס „ארץ ישראל״, ירושלם. 4־51 עמודים 8°.

על החוברת א׳ ראה אוצר־החיים תרפ״ח עמוד קסו.

גם הפעם זכה אותנו החכם ש. קליין מחידושי אביו הגאון ז״ל — שהניח אחריו חבורים גדולים בכמה מקצועות שבתורה — ונתן לנו מטעמים מפסקי־הלכותיו

באה"ע וחו"מ, בעניני היי־יום־יום, ופנינים יקרים מביאוריו בתלמודים ומדרשים. בתשובתו הוא משיב כענין — דברים הצריכים לגופה. [אתה מוציא ענין רב בדין ממזר (סי' ה'), אם מותר לסדר קידושין ולהעמיד החופה בלילה (בסי' יב).] ובחדושו היא קולע אל מטרת האמת. בנו המו"ל הנכבד השקה נפשו להמשיך בהפצת תורת אביו הגאון ז"ל — יזכהו ה'.

מעט מהערותי: בסוף סימן ב' הוא שואל ע"ד המסורה שנערה שנולדה ביום הששי לא ימצאו לה בתולים כשתנשא לאיש — כבר כתב על זה שם ב„פחד יצחק" ערך „נערה": „לא מצאנו דבר זה לא בגמ' ולא בפוסקים וגם חכמי התכונה וחכמי הרפואה לא מצאו זה בספריהם ובוודאי שאין לסמוך עליה". — בסימן י"ז העיר על תלמוד שבת כא: „אחד עשה כב"ש ואחד עשה כדברי ב"ה". למה נבי ב"ש אומר „כב"ש", וגבי ב"ה אומר „כדברי ב"ה"? ראה בכ"י מינכען שגרס „כדברי ב"ש". נראה שהיה כתוב בר"ת „כ'ב"ש" כלומר „כדברי ב"ש", ונשמט הקו מעל אות כ' ונעשה „כב"ש". —

ספר **מלמד להועיל** כולל שאלות ותשובות על ד' חלקי ש"ע מאת מוהר"ר ד ו ד צ ב י ה א פ פ מ א נ ן זצ"ל ראש ומנהל של בית המדרש לרבנים בברלין. מחברת שלישית שו"ת על אה"ע וחו"מ וחידושים והערות על כמה מקומות בתלמוד ובמפרשיו. הוצאת ודפוס „חרמון" פרנקפורט ענ"מ תרצ"ב. 8-148 עמודים 8°.

על החלקים הקודמים ראה א־צר־החיים תרצ"א עמוד 87-89.

זכאים הם בני משפחת „מיכאעל" שהתנדבו להוציא לאור את החלק השלישי של הספר „מלמד להועיל" להרב המפורסם רד"צ הופמן ז"ל לזכרון אביהם הנכבד החבר ר' א ל י ע ז ר בן הח' ר' י ע ק ב א ב ר ה ם לבית מ י כ א ע ל ז"ל שהלך לעולמו ביום ר"ח סיון תרפ"ז. בנדבתם שתים זו שמענו: כ ב ו ד א ב ו כ ב ו ד ה ת ו ר ה.

גם בחלק זה אנו מוצאים את התלמיד־חכם המובהק היורד לעמקה של ההלכה ברוח־המסורה ובטוב טעם־ודעת. המורה שבדורנו ימצא רב ענין בתשובותיו — כי ברובם הוא נושא ונותן בענינים העומדים על הפרק. למשל בנשואי־תערובות (ציפילעהע); באשה שרוצה להנשא לאלתר בלי להמתין צ' יום; בענין אשה שסכנה לה לשמש כדרכה; בדין קידושין על תנאי; ובפרט בשמות הגיטין. בהחידושים וההערות המצורפים להתשובות, (שנדפסו מכבר בירחון „ישורון" ברלין תרפ"ה־תר"ץ) אנו פוגשים כמה תקונים ישרים ובאורים טובים בהתלמודים ומפרשיהם. ביחוד ראוי להתעניין במחקרו בענין חסורא מיחסרא (סימן ס"א) ובטעמו לדיני עדים זוממין עפ"י השכל (בסימן ק"א).

הדפוס והניר מן המשובח ככל ספרי הוצאת „חרמון".

יש להעיר: לסימן א' אי מותר לעשות נישואין בעשרת ימי תשובה השוה מ"ש ברמ"א ריש הלכות ת"ב סימן תק"ן וסימן תקס"ב דמשמע שהיו עושין נשואין גם בעש"ית. וטעם להמונעים ראה בהגהות חכמת שלמה על שו"ע או"ח ושד"ח מערכת חו"כ אות כ"ג. — לסימן פ"ב ע"ד סתירת הירושלמי הוריות פ"א ה"א לדרשת הספרי פ' שופטים נראה לי גירסת הגר"א בספרי: „אפילו נ ר א י ם בעיניך", כלומר אפילו אם דעתך וסברתך נוטה להיפוך מדעתם וסברתם, אבל באמת אם אומרים על

ימין שהוא שמאל לכו"ע אסור לשמוע להם. אמנם מה שהעיר שהירושלמי מביא קרא דלא כתיב בתנ"ך, דהיינו „ללכת ימין ושמאל", דמלת „ללכת" אינו בקרא — היא פליאה עצומה. וראה ב„תורה־תמימה" שופטים יז־יא שהביא את הירושלמי בהשמטת המלה „ללכת", ואיני יודע אם מצא כן מתוקן או השמיט מדעת עצמו?

מנחה טהורה מאת הרב הגאון המפורסם מהור"ר חנוך הכהן עהרענטרייא וצ"ל אב"ד דק"ק מינכען יע"א.

Talmudische Studien von Rabbiner Dr. H. Ehrentreu in München. .5692/1931 Verlag des Israelit n. Hermon Frankfurt a. M. 8, 164, .עמודים 8°.

החוברת מכילה חלק משורת המאמרים שהרב המחבר ז"ל פרסם ב„יאהרבוך דער יידיש־ליט. געז. פראנקפורט א. מ." (1905-1925), בשם „שפראכליכעם אונד זאכליכעם אוים דעם תלמוד". כבר היה לנו הזדמנות לדבר על אישיותו ועבודתו להרמת קרן התורה והיראה בגרמניה. (ראה אוצר החיים תרצ"א עמוד 89). וכחכם המכיר את מקומו — ירידת התורה והשפה העברית בגרמניה — השתדל לגלות את המאור שבתורה בלשון שידעו לשמוע. ובאמת צר לי מאוד על הפנינים היקרים האלה — באורים נפלאים ותקונים ישרים בשדה המקרא והתלמוד — במלבושי־נכרי. מהראוי שבנו הנכבד ממלא מקומו ישתדל לתרגם לעברית את כתביו של אביו הגאון ז"ל — להחזיר העטרה למקומה. התוצאה משובחה, הניר והדפוס מאירת עינים

The Jewish Wayto Married Happines. By Rabbi Leo Jung . . . [חמ"ה] 5 עמודים' 8° **Was ist Orthodoxes Judentum ?** von Rabbi Dr. Leon Jung. New York. antorisierte uebersetzung von Rosi Posner Kiel. Frankf. a M. 1931. [Verlag J. Kauffmánn] 20 עמודים 8° [חמ"ה]

הרב הגדול והנכבד מר א. יונג בקעה מצא, באמיריקה, ועומד לגדר בה גדר — נגד הריפורמה. הוא הולך ומפרסם חוברות בלשון אנגלית — בכלי־זיינים של הריפורמים — על היהדות המסורתית. שיטתו היא שיטת הרב רש"ר הירש — ל„זוג" את ה„תורה עם דרך ארץ".

בחוברת הראשונה הוא מרים כשופר קולו על טהרת המשפחה הישראלית — שאלה גדולה בזמננו בכל המדינות בכלל ובאמריקה בפרט. מחברת שניה היא תרגם מחברתו אשר נתפרסמה כבר באוצר־החיים תרפ"ט ע' 220. המתרגמת היא מרת ה. פאזנער מקיעל. [זוגתו או בתו של ידידי הרב הנכבד א. דר. פאזנער משם (?)] הרב יונג נמסר בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו לעמוד על משמרתו משמרת הקדש — יזכהו ה' לראות פרי־מפעלו.

אגרות סופרים נערכו בצרוף מבואות והערות על־ידי א. ר. מלאכי. הוצאת ד"ר שמואל מילר. ניו־יורק תרצ"ב. (דפוס אפ־טו־דייט ניו־יורק) 144 עמודים 8°.

מתוך הקדמת המסדר: „רוב בעלי המכתבים הם עורכים או סופרים שהיו קרובים למערכות העתונות העברית, ויש בדבריהם הרבה חומר לתולדות העתונות שלנו. ממכתבים אלה יוודע לנו הרבה מ„כבשי העורכים' — תלאותיהם, יסוריהם ומלחמתם הקשה על קיום עתוניהם. החל ממכתבו של סמולנסקין לבראנדשטטר, המתאר

באירוניה את תעלולי החותמים להונית אותו, וסיים בדבריו הנרגזים של שור, שעתוניו היו מפרפרים תמיד בין החיים והמות, ומכתביו הם אנחה גדולה אחת". . . טובים הם המבואות וההערות — לתועלתו של החוקר בענין זה. אמנם ראוי הקבץ זה גם ביד הקורא סתם לישם עונג־שעה. תודה לידידי מנוער החכם ד"ר **שמואל מילר** — הסופר והעסקן המפורסם — שקבל עליו את הוצאת הספר הזה, והעשיר את ספרותנו במרגליות טובה.

Substitutes for The Tetragrammaton by Jacob Z. Lauterbàch. . . New-York 1931. עמודים 29 8°

היהודים נזדהרו תמיד לבטא את השם בן ד' אותיות. ואף אם לא נמצא בתלמוד כי אסור **לכתוב** את השם בדי אותיות, אבל זאת נלמוד בק"ו, כי הכתיבה קודמת בחשיבות את הדבור. והוצרכו לכן לסמן את השם הנכבד בסמן או באות אחת מאותיות ד'.

בזמן קדום קצרו את המלים באפן, כי הציגו רק אות הראשונה, ת' תחת תרומה, ק' תחת קרבן, (מע"ש פ"ד מ"ב), במטבעות החשמונאים, י' תחת יהודים, או ישראל, ש' תחת שנת, (לוי, נעיש. ד. מינצען, לייפציג 1862, ע' 55), וכן היה ה"י" לסמן השם הנכבד, אפן אחר נהגו לסמן ע"י אות אחרונה או אמצעית. וע"כ סמנו גם ב"ה" את השם הנכבד. (מדריש אותיות דר"ע הוצ' וורטהימר, ירושלם 1914 ע' 21-22). גם נהגו להשמיש בשתי אותיות הראשונות של המלה לסמן כל המלה. על מטבעות החשמונאים נמצא הר תחת חרות, יש תחת ישראל. (לוי שם ע' 94-96), ובמשנה שבת פ"ב מ"ב, שם תחת שמעון, או שמואל, גד תחת גדיאל. וכמו כן כתבו את השם הנכבד ב"יה". (פסחים נ.). אחרי תקופת התלמוד השתמשו בשני, בשלשה ובארבעה ידין ועוד ועוד. (לקח טוב וילנא 1884 ע' 185, ספר אסיפות לונדון 1893 ע' 61-62, מדרש שכל טוב ברלין 1900 ע' 39)

המחבר הנכבד אסף מכתבי יד ישנים ביחוד מארץ תימן ומצא **שמונים ושלש** אפנים איך סמנו את השם הנכבד, בידין ווין ושאר סימנם הנלוים אליהם. מתי ואיך נשתלשל המנהג השם בכל הצורות הרבות והשונות? לדעתו נשתלשל המנהג הזה מהמנהג הקדמון שהיה נוהג בזמן התלמוד לכתוב הציו של שם "יה" תחת השם, ואח"כ התפתחו מזה כל הצרופים השונות.

הקורא המתענין בשאלה זו ימצא בספר זה דברים טובים וחדשים — בבקיאות נפלאה ובדיוק כחוט השערה — דברים הראויים למי שאמרם, למרות שבכמה פרטים לא יסכים עם המחבר הנכבד.

מאיר היילפרין. הנוטריקון, הסמנים והכנוים. כוללים על פי סדר א"ב: א) כל ראשי התיבות ומלות המיגזרות הנמצאות בספרותנו העתיקה והחדשה. ב) כל הסמנים הנמצאים בספרי חז"ל והמסורה, דקדוק ובעברונות ושאר ספרים. ג) השמות המובדים של המחברים. הוצאה שניה. בהוצאת ספרים „דרום" ירושלים תר"ץ. נדפס מסטריאוטיפ בדפוס א. איתן וס שושני תל־אביב. 4, 50, 266 ע' 8°.

התוצאה הראשונה נדפסה בווילנא בשנת תרע"ב. חבל כי החומר הנוסף, שנצטבר על ידי המחבר ז"ל ומה שהמציאו לו הכמי ישראל וכן מה שאסף ורשם המו"ל מר"מ רבינוביץ, יסודר רק **לעתיד**. אמנם גם בשביל התוצאה הזאת

אף על פי שלא נתחדש בה דבר, עלינו להודות להמו״ל — כי הספר הזה, שנתקבל מאת כל חכמי ישראל, היה ליקר המציאות. [נחוב עלי להציל את כבוד המת הרב אברהם יצחק שטערן מאראשטיע (רומניה) המחבר הספר „ראשי תיבות" (סיגעט תרפ״ו) שמר מ. רבינוביץ הושדו שגנב חלק מספרו של הר״מ היילפרין ז״ל — כי אוכל להעיד עליו, אחרי שהכרתי אותו ואת עבודתו בהיותי בדעווא הסמוך לאראשטיע, שמעולם לא ראה ולא ידע ממציאותו של הספר „הנוטריקון". אמת אחרי שכבר מסר את חבורו לדפוס עוררתי אותו על ספרו של הר״מ היילפרין — משנתו לא זזה ממקומה. . .]

ספר זוכר הברית על הלכות מילה ופדיון הבן, ובר מצוה. קובץ כולל הלכות מילה, פרטיה ודקדוקיה, אומנותה, ורפואתה, ומנהגיה, משולחן ערוך וספרי שו״ת ופוסקים, ורופאים ומוהלים מומחים, וכן הלכות פדיון הבן, ובר מצוה, משו״ע ושו״ת ופוסקים, והתפילות, והברכות הראויות להן, וליקוטים ממדרשי חז״ל, ומספרים הקדושים. ובסופו קצת חידושי אגדה מכתבי אאז״ק הגאון כו׳ מו״ה דוד דייטש זצ״ל בעל אהל דוד. מסודר בסדר נכון בעזר זוכר הברית ית״ש. מאת המלקט והמחבר אשר אנשיל. . . גרינוואלד. . . אוזהאראד — אונגוואר תרצ״א לפ״ק. בדפוס של מו״ה משה שמחה נעללים. 16, 208 עמודים. 12°.

אתמחי גברא ואתמחי קמיע. מוה״רא גרינוואלד הראה לנו כבר את כשרונו הנפלא בשדה הלקט, בספריו „מטה אשר" על שמ״ה, ו„נר מצוה" על עניני חנוכה. (ראה אוצר־החיים תרפ״ח עמוד פ״ג, ותרפ״ט עמוד 76). וכעת הנה הוא בא בספרו „זוכר הברית", לקט מהלכות מילה, פדיון הבן ובר מצוה. ההוצאה מתאימה לתפקידה; ספר של־כיס, על ניר מובחר באותיות מאירות עינים. בתוכנו ימצא המורה, המוהל, הש״ץ והמטיף כל מה שצריך להם לידע בעסק מצוה זו. בפרט ימצאו ענין רב בהפרקים י. תינוק שאינו ראוי למול, יב. אומנות המילה, יד. רפואת המילה, טו. הנימול שלא כהוגן —

נאחל להמחבר הנכבד שיראה שכר טוב בעמלו.

קובץ הירושלמי בו יבואו דינים ומנהגים של עיה״ק ירושלם תובב״א. מספרי דפים וכתבי יד הנמצאים בישיבת המוציאן לאור יצחק בכ״ר מיכאל בכ״ר רפאל בדאהב הי״ו ס״ט. נדפס בירושלים. . תר״ץ. . דפוס חיים צוקרמן. 30 דפים. 8°.

מהר״י בדאהב הו״ל מחדש את ה„חדושי דינים לרבני ירושלים הקדמונים" שנדפסו בסוף הספר „חיים וחסד" להרב חיים יצחק מוסאפיא ליוורני בשנת תר״ד. והרב חיד״א הזכיר הקונטרס הזה בספרו מחזיק ברכה. וראה על הרבנים המוזכרים בקונטרס זה בתולדות חכמי ירושלים לפרומקין־ריבלין (ירושלם תרפ״ה־תר״צ). ולקונטרס זה צירף עוד „דיני ומנהגי עה״ק ירושלם תובב״א שנדפסו עם ספר התקנות שנדפס בשנת ה״א תרמ״ג". המו״ל לא העיר על מחברו כלום. והנה המחבר העקרי הנהו הרח״א גאגין, ומרוב טרדותיו מסר את עריכת הס׳ ביד תלמידיו הר״א אשכנזי ור״י קאפילוטו. ותלמידיו הכריעו את המנהגים על פי עדותו והכרעתו של רבם, כמבואר בפנים. והספר יקר והשוב מצד ההלכתי והמדעי. (ריבלין תח״י ה״נ ע׳ 277 הערה 2).

מליצי אש על חדש סיון, כולל תולדות, תהלוכות וקורות חיי גדולי ישראל, מאורי הגולה, גאונים וקדושים ז"ל זי"ע מסודרים על סדר ימי השנה כל גאון וצדיק ביומא הלולא (יאהרצייט) שלו, ומרובא דרובא גם ה"ת... ממני... א ב ר ה ם ש ט ע ר ן..." דומ"ץ דקהל יראים נאוואזאמקי (נייהייזעל) תע"א. טירנוי בדפוסו של ל. הכהן קאטצבורג בשנת תרצ"א לפ"ק. 4, 176 ע' 8°. **מליצי אש** על חדש תמוז.... שנת תרצ"א לפ"ק וראנוב, בדפוס של ש. כ"ץ זיננער. 2, 178 ע' 8°.

על הקדום ראה באוצר־החיים תר"ץ עמוד 155.

להמחבר הספר הזה אוכל לומר: פ ט ר ת ן מ ל ב ק ר א ת ס פ ר ך. כי אין לעמוד אותו לדין על ה ח ס ר ש ב ו — כי גלה דעתו: „כי כך גמרתי בדעתי שבעזהי"ת לא אביא בספרי זה רק גו"צ וכו'", (בה"ג דף ע"א:), א"כ מי שלא זכה להכנס לספרו — בוודאי אינו גו"צ... אם לבוא ולדין עליו על מ ה ש כ ת ב ב ס פ ר ו ש ל א ב ד ק ד ק — ע"ז ג"כ הקדים להגן על עצמו במ"ש (שם דף ע"א.) כי „ל א ז ה ה ע י ק ר א צ ל י, אלא העיקר אצלי שיהיו תולדות הגו"צ ז"ל כתובים ברוח טהרה, ברוח ישראל סבא קדישא..."

אמנם למרות שאין בדבריו כלום ליד החוקר בדברי ימי ישראל, וגם אין בסגנונו „טעם ספרותי" — עכ"ז ראוי הוא לתמיכה. כי ע"י ספרו יטעם לכל הפחות ב ק צ ה ה מ ט ה מתורת ההיסטוריה, אותו בן־נילו שאין לו דריסת הרגל בבית הספרות ההיסטורית המדעית. כי לבשתנו „עם־הארצית" גדולה בידועת מקצוע זו שולטת בחוג זה. ואזני שמעו מ„בעל־חזקה" על כסא הרבנות, שאמר במסיבת־רעים: כי הבעל־שם־טוב, מייסד החסידות חי בזמן בעלי התוספות...

ואם יש לעמוד את המחבר הנכבד לדין — הנני דן עליו הלא כה דבריו (שם): „ועוד העיקר שילמדו ויזכירו ההלוכות וה"ת של כל גו"צ ז"ל ב י ו מ א ה ל ו ל א שלו, שיקנה לעצמו ולב"ב מ ל י צ י י ש ר י ם וכו'" — אם כן למה „טיפולו מרובה מעקרו"?

ספר **אבן שתיה**... תולדותיהם של צדיקים... רבינו יעקב קאפל חסיד ז"ל ובנו רבינו מנחם מענדל מקאסוב ז"ל ובנו רבינו חיים ז"ל מקאסוב ושלשלת בניו ה"ה רבינו יעקב שמשון ז"ל מקאסוב ורבינו יוסף אלטר ז"ל מראדיוויץ ורבינו מנחם מענדל ז"ל מוויזניצא ובנו רבינו ברוך ז"ל מוויזניצא. חיברו הה"ג ר' ה י י ם כ ה נ א ז"ל מסעלישט וסדרו וגם כתב היטב הרב... ח י י ם י ש כ ר ג ר א ס שליט"א... והוסיף עליו הרבה הערות... בשם **מלואת אבן** וגם הוסיף בראשו קונטרס **שבחי חכמים**... מונקאטש תר"ץ, דפוס גרפיא, 112 עמודים. 8°.

הוא מעשה ידי חסיד נלהב לבית קאסוב וויזניצא. והרב גראס, המפורסם בידועותיו במקצוע שלשלת הדורות, מלא אחריו וסדרו כראוי. חוקר החסידות ימצא חפץ בו.

בסוף הספר הוסיף עוד „**תולדות בנימין**.. פרשת גדולות הרב הקדוש.. מו"ה ב נ י מ י ן ה צ ד י ק זללה"ה מ"מ דק"ק זלאזיץ וק"ק זאלישטשיק ... והלק שני עיר בנימין יכלכל תולדות חכמי ורבני זלאזיץ עיר מגורו... ה"ק ה י י ם י ש כ ר ג ר א ס ממונקאטש... שנת „חלקת בנימין" לפ"ק, דפוס

גראפ״א. 8 עמודים. 8°. אמנם לההלק השני תולדות חכמי ורבני זלאזיץ — לא זכינו.

יוסף אליהו שלו״ש, פרשת חיי 1930 — 1870. תל־אביב תרצ״א. (דפוס א. סטרוד ובניו) 436 ע׳ (עם תמונות) 16.

ספר חשוב בספרית האוטוביוגרפית. מר שלש, האיש רב־פעלים, נותן לנו תאור יפה ופרשת חייו בכלל מעבודתו הצבורית בהתפתחות הישוב החדש, ביפו ובתל־אביב בפרט. הספר כולו כתוב ביד איש יהודי פשוט, בלי שום כחל ושרק. ראוי הוא להיות למופת לבני דורו.

הרב חיים יהודה עהרענרייך

ר׳ אברהם אבן עזרא המדקדק מאת ר׳ בנימין זאב ה״ה בכר מתורגם מגרמנית ע״י א. ז. רבינוביץ, תל־אביב תרצ״א, 149 עמודים 8°. (דפוס „אחדות" תל־אביב).

הנסיון מורה לנו כי כל הספרים בתורת ישראל, אשר נכתבו בלשון העמים, אף שהיו ראויים לחיי עולם, בכ״ז אבד זכרם מתוך ספרות ישראל. כי אף שבני־ישראל החליפו את לשונם בלשון עם ועם, אשר לתוכה הגלו, בכ״ז ללשון הספרות של האומה נשארה בכל דור ודור הלשון העברית. ולכן מכל הספרים אשר נכתבו בלשונות אחרות, לא נשארו בספרות ישראל רק אלה אשר בזמן מן הזמנים תורגמו לעברית.

גם ספרי בכר זכו ליד ושם בספרות ישראל — ע״י שתרגומו לעברית. בתחלה תורגמו רק חבוריו הגדולים והחשובים, המענינים חוגים יותר רחבים של הקוראים העברים, ועתה זכה לזה גם ספרו המדעי המקצועי Abraham Ibn Esra als Grammatiker אשר יצא לאור בשנת 1881 בלשון גרמנית ובשנת 1882 גם באונגרית. וחבה יתירה נודעת לו שדוקא החכם הספרן והבלשן המצוין הישיש ר׳ א. ז. רבינוביץ שבתל־אביב תרגם חבוריו.

בספר הזה הראה לנו בכר את רבנו אברהם אבן עזרא בתור מדקדק. ומלאכה גדולה וחשובה עשה בזה, כי הגם שספרים רבים חבר ראב״ע בחכמת הדקדוק, וגם פרושיו לתנ״ך מלאים הם בחומר דקדוקי, בכ״ז קשה להכיר את שיטת החכם העמקן הזה, לפי שמעולם לא נזהר ראב״ע שדבריו יהיו מסודרים באופן שיטתי הראוי לספר מדעי, פרושיו קצרים וכלליו בדקדוק מפוזרים זעיר שם. ובכן מלא בכר את חסרונו היותר גדול של ראב״ע — את חסרון הסדר.

בכר אסף את כל החומר הדקדוקי המפוזר בכל חבורי ראב״ע וכלל אותם בכ״ז פרקים. מתוך החומר הרב המסודר הזה יקבל הקורא ידיעה ברורה לא רק מדעותיו של ראב״ע בכל רחבי חכמת הדקדוק, כי אם גם ממצב המקצוע המדעי הזה באותו דור בכלל. והחוץ מזה יהיה הספר הזה לתועלת גדולה ולעזר חשוב לכל מי שירצה לבוא בסוד פרושי ראב״ע למקרא, ולא יהיו לו פירושי ראב״ע כדברי הספר החתום, כי על יסוד דברי הספר ימצא בנקל את כונת ראב״ע בפרושיו הדקדוקיים.

לראש הספר כתב בכר הקדמה חשובה מאוד בת י״ד פרקים, בהם הוא מדבר על דבר כל החבורים הרבים אשר לראב״ע ואשר מתוכם המציא את החומר לספרו, והיות שבכר היה בעל מקצוע בענין זה, אין כל פלא שהעשיר גם את

ידיעות הביבליאוגרפיות בנוגע לחבורי ראב"ע. גם לסוף הספר הוסיף בכר השקפה על הבלשנים הגדולים הקדמונים שנזכרו בספרי ראב"ע. לכל אחד ואחד מהם הקדיש מאמר קטן.

ככל חבוריו, כן נעשה גם חבורו זה בזהירות גדולה ובדייקנות מרובה. והיות ששלט בכל אופק המקצוע, מובן מאליו שאין בית המדרש שלו בלא חידוש, וכל המון הערותיו תהיינה לתועלת הענין שבו ידובר.

והחכם הישיש והחרוץ רבינוביץ גם היא עשה מלאכת התרגום באמונה ואהבה, בלשון עברית צחה וקלה, עד שלרוב אין הקורא מרגיש שבספר מתורגם הוא קורא.

מן היום שבכר חבר את ספרו ועד היום הזה, כבר הלכה החקירה בספרי ראב"ע קדימה, ובכן טוב עשה רבינוביץ, כי בשולי העמודים הוסיף לספר הערות קטנות ח ד ש ו ת משלו. אפס כי במקצוע זה לא יצא לידי חובתו, ולכן אחשה לי על דברים אחדים אשר היה מן הראוי להזכירם.

עמוד 10. כתב שספר „שפת יתר" הביא ראב"ע ממצרים. ראה מאמרי: „רבינו אברהם אבן עזרא באפריקה" [„מזרח ומערב" ירושלים תרפ"ט עמוד 83] כי עפ"י המקורות אין להוכיח כלל שראב"ע היה במצרים. ובמקום „מצרים" נ"ל שצ"ל „אדום". ועיין גם מאמרו של וילנסקי בקרית ספר שנה ג' עמוד 79. — ע' 11 הערה 2. היה ראוי להוסיף כי ספר „צפנת פענח" לרבנו יוסף טוב עלם הספרדי יצא לאור בשלימות בתקונים ע"פ כ"י ע"י ד. הרצוג ח"א בקראקוי תרע"ב וח"ב ברלין תר"ץ. — ע' 13 שורה 2. ראה במאמרי „ראב"ע ומלאכתו הספרותית באנגליה" [„אוצר החיים" תרצ"א עמוד 193 הערה 1] כי כל הכ"י החשוב ההוא של פינסקר נאבד עוד לפני שמסרוהו לבית המדרש לרבנים שם. — ע' 12 הערה 4. במאמרי „הערות ע"ד ספר היסוד ושפת יתר לראב"ע" [„הצופה" בודאפסט כרך י"ב עמוד 166] כתבתי שאין שם שום מקום לאותו שיר, כי לא שירים כמוהו רגיל ראב"ע לכתוב לראש חבוריו עיי"ש באריכות — ע' 15 הערה 5. כבר הוכחתי במאמרי הנ"ל [עמוד 163 — 172] שדברי בכר בענין ההוא לא יעמדו. ועיין מה שכתבתי בענין זה גם „בקרית ספר" [ירושלם שנה ג' עמוד 165] וכן מה שכתב שם וילנסקי עמוד 73. — עמוד 16 הערה 1. בהצופה [כרך י"ב עמוד 168] כתבתי כי במקום „פי' בספר שפת יתר" צ"ל „פי' בסדר יתרו". — עמוד 17. להערות המו"ל יש להוסיף כי וילנסקי באר את הענין בתוספת באר ב„קרית ספר" שנה ג' עמוד 73. — עמוד 23 הערה 7. במקום ר' משה בר י צ ח ק צ"ל ר' משה בר מ א י ר. כי כן הוא במקורו. — עמוד 24 כתב בכר שאין לדעת בבירור זמן חבור ספר „שפה ברורה" לראב"ע. במאמרי „מתי ואיפת חבר ראב"ע ספר שפה ברורה שלו?" [הצופה שנה י"ג עמוד 82 — 88] הוכחתי כי ראב"ע חבר ספרו זה בין שנות תתק"ו־תתק"ז בעיר וירונה שבאיטליה, וכן כתבתי ב„מזרח ומערב" כרך שני עמוד 255. — עמוד 138. בכר אסף פה כל המקומות אשר ראב"ע מזכיר בהם את ר' משה הכהן גיקטיליא מפני שדוקס [בייטרעגע .II 182] לא הביאם בדיוק ובשלמות. אבל כבר הזכרתי בחבורי „אבן עזרא לספר שמות עם פרוש משנה לעזרא", ווינה תרפ"ה, עמוד 264 הערה 3], כי גם מתחת ידי בכר נשמטו ד' מקומות והם פרוש הקצר לראב"ע שמות י"ד י"ג, ט"ו בי"ת, כ ח ד', ובפרוש הארוך לשמות י"ב בי"ת. ולפי"ז יהי' הכל ביחד 260 מקומות,

בסוף הספר הוסיף המתרגם מאמר קטן ע״ד אותיות נוספות, חסרות ונחלפות לפי ראב״ע בבאורו לתנ״ך וגם הגהות ותקון טעויות הדפוס וחידושים לספר מאת ר׳ אברהם אברונין, וכולם לטובת הספר.

הספר נדפס בארץ ישראל בתל־אביב, ולו — בנוגע לחיצוניות הספר — כל אותו ההן והיופי המציין את כל הספרים הנדפסים בתל אביב. וברוך החכם הישיש א. ז. רבינוביץ אשר גאל את הספר החשוב הזה מילדי נכרים והכניסו בבריתו של ספרותנו העברית לחיי עולם.

יהודא ליב פליישער

Hebrew Union College Ammal . . . Volume VII. Cincinati
1930 דפוס ה. פרעסס פילדלפיה IV — 557 — 8 ע׳ 8°
על חלק הששי ראה אוצר־החיים תרצ״א עמוד 89־91.

גם החלק השביעי לספר השנה הסינסינטאי הופיע בחלק עשיר. רב החמר עוסק במדעי־המקרא ורק מעט בדברי ימי עמנו. חובבי חכמת המקרא והלשון יתנו רב תודות לכותבי־המאמרים — למרות כי בכמה מהחלטותיהם אין רוח ישראל סבא נוחה מהן.

מעניין מאוד מאמרו של מר יוסף ר י י ד ע ר על מצב בקרת המקרא בימינו ההווים. מתאונן הוא תחת אשר מבקרים הראשונים במאה הי״ח וי״ט עשו מעשיהם בזהירות מרבה על פי כללים יציבים, הנה בהשפעת שני מחבלים, ד ו ם ו מ ר ט י היו כתבי־הקדש לעיר פרוצה אין חומה. ולטוב יזכרו שני מבקרים נכבדים אשר עמלים לשמור על כרם ד׳. האחד דר. ישראל א י ת ן הבלשן הגדול בפיטסבורג והשני הרב דר. שמואל נ ר י נ ב ר נ בברלין אשר בבקיאותם בשפת ערבית הועילו לבאר מקומות עמומים בכה״ק.

מר ש. ב ל נ ק כתב על אדות המבטאים היונים אשר בהם תרגמו „השבעים״ את הבטויים הנמצאים בתורה לסמן את פקודי ד׳: מצוה, חק, חקה, תורה, משפט, עדות. המחבר מוכיח, כי המתרגמים השבו את המלים הללו לנושאי מושגים אשר שונים איש מאת אחיו, ולא חשבון לנרדפים.

ל. נ מ א י תרגם מערבית לאנגלית י״ט פרקים „מספר האורה ושומר שער״ אשר חבר חכם הקראים אל־קרקסני בדורו של רס״ג. בחבור הזה מתאר מחברו את כל הכתות אשר בישראל לפי מוצאיהן ותולדותיהן. מי יתן ויתרגם הספר גם לעברית.

ה. ע נ ג ל נ ד ר כתב על דעת רש״י בענין השרשים החלשים, פ״ו פ״ן, ע״ע והבריהם. הוא מסיק, כי לרש״י כל החלשים מן השניים המה, ורק בעלי פ״י, אשר בערבית נשארו בצורתם הקדמונה בואו (ולד, וסד, ודע) שלישיים המה. לרש״י יש שרשים בעלי אות אחת (נכה).

בכלל אנו מוצאים בכל המאמרים הנשנים בחלק הזה — דברים של חדוש, חבל כי לא נשנו בשפת קדשנו.

ש. ח. מילער

אל חותמנו.

החל מחוברת א׳ תרצ״ב ואילך, השתדלנו לטובת הפצת הספר־העברי – לבקשת רבים – לפרסם במקום זה את כתובת המחבר ומחיר ספרו הנזכר בהמדור „בנתי־בספרים״. ולא עוד, כי כל הספרים הנזכרים שם יכולים להיות מזומנים על ידינו לפי המחירים האוריגינליים – בהנחה של 20%, בשביל חותמנו. מחברים ובתי־ההוצאות שלא המציאו לנו עד היום את ספריהם מתבקשים על כך מיד, בשביל פרסומם.

המערכת.

מסכת שמחות	Bloch Publ. New-York
רחובות יצחק	„Darom“ Jerusalem
בארות אברהם	Prof. S. Klein Jerusálem
מלמד להועיל	Hermon Verlag Frankfurt a M.
מנחה טהורה	„ „ „
וואס איזט ארטה. יוד.	Rabbi L. Jung New-York
אגרות סופרים	Dr. S. Miller Jonkers
הנוטריקון	„Darom“ Jerusálem
זוכר הברית	A. Grünwald Užhorod (Slov.)
קובץ הירושלמי:	יצחק בדאהב, ירושלים.
מליצי אש	Rabbi A. Stern Nové-Zámky (Slov.)
אבן שתיה	Rabbi Ch. B. Grosz Mukačevo
פרשת חיי:	יוסף אליהו שלש, תל־אביב
ראב״ע המדקדק:	א. ז. רבינוביץ, תל־אביב

Hebrew Union Col. Cincinati: Anual Amerika
